

Explanation of Polysemy in “-ak Suffix” Derivations: A Cognitive-Typological Approach

Fatemeh Bahrami¹

Vol. 16, No. 4, Tome 88
pp. 37-81
September & October
2025

Received: July 2, 2023
Received in revised form: November 1, 2023
Accepted: November 29, 2023

Abstract

The derivational suffix “-ak” is one of the productive affixes in Persian, attached to different bases to create a variety of meanings. Historical evidence confirms that despite the diversity of meanings, all derivations originate from the same affix, exhibiting a high potential for polysemy. This article, following a cognitive-typological approach, aims to investigate the polysemous behavior of the aforementioned suffix while introducing the (sub)schemas of derivations within the framework of Construction Morphology. It also examines the processes of metaphor and metonymy as two bases involved in semantic extension. Furthermore, by considering the findings of the initial part alongside typological considerations, it explores the relationship between the cognitive processes involved in polysemy and the typological motivations that follow, namely, economy and iconicity. Additionally, it investigates how typological explanations, particularly the concept of semantic maps, are not only valid for cognitive linguists but can also address more specific issues, such as explaining the existence of polysemy within a single derivation. This study also confirms the Semantic Map Connectivity Hypothesis through derivations that simultaneously imply multiple meanings or have undergone changes in meaning over time.

Keywords: “-ak” suffix; construction morphology; metaphor; metonymy; economy; iconicity; semantic map.

¹ Corresponding author, Assistant Professor, Department of Linguistics, Faculty of Letters and Human Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran; [ORCID ID 0000-0002-0944-9707](https://orcid.org/0000-0002-0944-9707); Email: f_bahrami@sbu.ac.ir

1. Introduction

The suffix “-ak” is added to nominal, verbal, adjectival, and adverbial bases and creates nouns with various meanings of diminution, endearment, pejoration, instrument, and others. The acceptance of diverse hosts and the range of applications of such derivatives suggest that we are dealing with homonymous suffixes “-ak”. However, historical evidence confirms that all derivatives originate from a single suffix. Considering this issue, achieving the primary central meaning and outlining a pattern that can reflect this extensive semantic network are the considerations at hand. The author aims to explore the polysemy phenomenon of the mentioned suffix by adopting Construction Morphology framework. By introducing the (sub)schemas of the derivatives, the study will examine metaphor and metonymy processes as key strategies involved in this semantic expansion. Additionally, it will elucidate the relationship between the cognitive processes driving polysemy and the typological motivations underpinning them, namely economy and iconicity. The investigation also reveals that the typological explanation, particularly the concept of Semantic Map, not only aligns with the views of cognitivists but also explains the polysemous behavior in each derivation.

2. Literature Review

Grammarians have identified various meanings for the suffix “-ak,” which continues the same historical functions. These meanings include expressing diminution, endearment, pejoration, reduction and gradualness, similarity, relativity, instrument, place, and more (cf. Keshani, 1993, pp. 24-26; Anvari and Givi, 1999, pp. 296-297; Khanlari, 1998, p. 165; Farshidvard, 2007, pp. 347-373). However, none have considered the semantic relationships among the derivatives, limiting themselves to a non-comprehensive categorization. They fail to refer to certain functions, and sometimes, derivations categorized under different classes actually belong to the same category.

The polysemy of Persian constructions has been investigated within the

framework of Construction Morphology. Among others, Abbasi (2017) examined complex constructions in two frameworks of Lexical Morphology and Construction Morphology. Additionally, Azim Dokht et al. (2018) explored the semantic variations of compound words ending in the present stem of “jâb”, and Rafiei and Rezai (2019) studied the schemas of “-gar” derivatives. Bamshadi (2019), in his dissertation, addresses the processes of derivation and compounding in Persian. He has also produced other works adapted from his dissertation within the Construction Morphology framework. Bahrami Khorshid and Namdari (2019), Bahrami Khorshid and Ghandi (2020), and Bahrami Khorshid and Yazdani Moghadam (2021) have also investigated prefixed verbs, “-er” derivatives, and verbal derivational compounds using the same approach. However, the polysemy of the suffix “-ak” has not been examined from a linguistic perspective, and none of the existing studies have analyzed complex constructions applying a mixed cognitive-typological approach.

3. Methodology

The derivatives of “-ak” have been extracted from the dictionaries of Dekhoda (1980), Moin (1973), and Zansou (Keshani, 1993). Out of a total of 278 cases, obsolete words were omitted with the stipulation that no schema was removed. Through an internet search, additional hapaxes were identified and included in the list, resulting in a total of 185 derivations with the following frequencies.

Table 1.

semantic variation and the frequency of “-ak” suffix derivations

meaning of derivation	number
diminution, endearment, pejoration	62
instrument/object name	48
plant name	18
place name	16

meaning of derivation	number
food name	15
animal name	12
body-part name	10
eventive noun	10
illness name	9
reduction, graduality, similarity	3
Phenomenon name	2
relative number	2
Total= 209	

In instances where the derivation denotes multiple meanings simultaneously, one of these meanings may stem from the base word itself and not the affixation. For example, in “qarbilak” (wheel + diminutive affix -ak) and “šalvârak” (pants + diminutive affix -ak = shorts), the instrumental meaning originates from the base words. Therefore, only the diminutive meaning should be considered for the derivation. However, 18 derived words possess dual meanings. For instance, “nâxonak” refers both to an *eye illness* and to *the act of handling food*. These meanings are entirely independent of each other and both of them are considered. As a result, the total number of items listed in Table (1) reaches 209.

Explaining the diversity of meanings requires considering not only the semantic commonalities of the derivations (as output) but also the semantic commonalities of the basic elements (as input). To achieve this objective, the present discussion is divided into two parts. The first section addresses the identification and introduction of the (sub)schemas of “-ak” derivations, focusing on the hierarchical relationships among them. Additionally, the metaphoric and metonymic relationships inherent in each (sub)schema, which serve as the foundation for semantic expansion, will be examined. The second section will introduce the conceptual space of the “-ak” derivations, paying careful attention to all meanings derived from the mother schema and its sub-schemas, while also evaluating the continuity of the semantic map.

4. Results

The common aspect of the two concepts “resemblance” and “diminutive”, as the main functions of the diminutive affix in Indo-Iranian languages, is the expression of a “relation” between the base and the derived word. This indicates a degree of identity/proximity. Therefore, the primary schema in the highest level is as follows:

$\langle [[X]_{Ni,Adj,i,Adv} -ak]_{Nj,Adj,j,Adv} \longleftrightarrow [entity/property \text{ with identity/proximity relation to } X_i]_j \rangle$

Its primary heirs are the sub-schemas that differentiate this general relation into two aspects: “diminutive” and “similarity”, both of which are rooted in physical similarity.

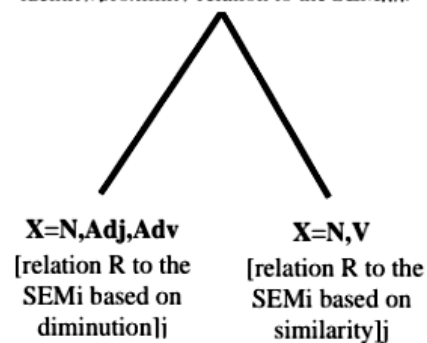
$\langle [[X]_{Ni,Adj,i,Adv} -ak]_{Nj,Adj,j,Adv} \longleftrightarrow [relation \text{ R to the } SEM_i \text{ based on diminution}]_j \rangle$

$\langle [[X]_{Ni,Adj,i,Adv} -ak]_{Nj,Adj,j,Adv} \longleftrightarrow [relation \text{ R to the } SEM_i \text{ based on similarity}]_j \rangle$

Figure 1.

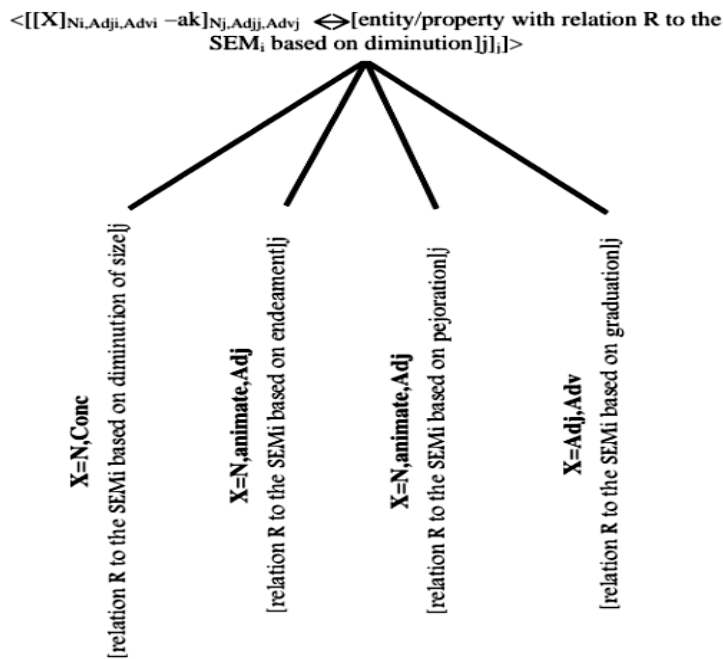
The First Level of Polysemy Network in -ak Suffix Derivations

$\langle [[X]_{Ni,Adj,i,Adv} -ak]_{Nj,Adj,j,Adv} \longleftrightarrow [entity/property/predicate \text{ with identity/proximity relation to the } SEM_i]_j \rangle$

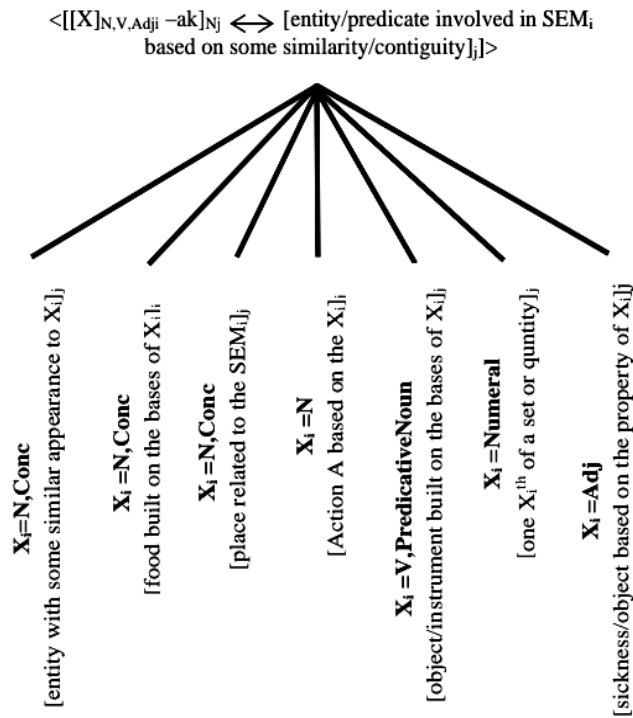

The diminutive relationship is based on overall appearance similarity, except for size. Consequently, the maximum similarity and the most iconic relationship between the base and the derivation is established. According to Table (1), the diminutive sub-schema is the most active in Persian. If the relationship of diminution expands from the objective domain (based on sensation) to the abstract domain (based on perception), encompassing both positive and negative perceptual-psychological diminution, it forms the basis for schematization of the meanings of “endearment” and “pejoration”. The underlying conceptual metaphors are “Delicate/gentle/lovely/pitiful, is small” and “Little/humble, is small” (cf. Jurafsky, 1996). Therefore, the main/neutral subschema is based on similarity, while the other two are based on conceptual metaphors. Additionally, our cognitive experiences establish a direct relationship between the concepts of diminution/smallness and diminution/graduation on one hand, and greatness and multiplicity/perfection on the other. What is achieved slowly and gradually is perceived as less and smaller; conversely, what is achieved entirely and completely is perceived as greater. This implies that a part of something is smaller or less than the whole. The conceptual metaphors “Big is complete” and “Small is incomplete” form the basis for acquiring this meaning. Moreover, the diminutive can be understood as indicating fewness. This implies a graduation in quantity, time, quality, and similar aspects. Thus, the meaning of gradual reduction can be inferred by adding “-ak” to the base. Hence, adjectives and adverbs related to quantitative and qualitative concepts can enhance the meaning of gradual reduction by “-ak” suffixation, thereby decreasing the intensity of the characteristic associated with the base word. Therefore, the subschemas of diminution are as follows:

Figure 2.
Polysemy Network of *-ak* Derivations in Diminution Subscheme

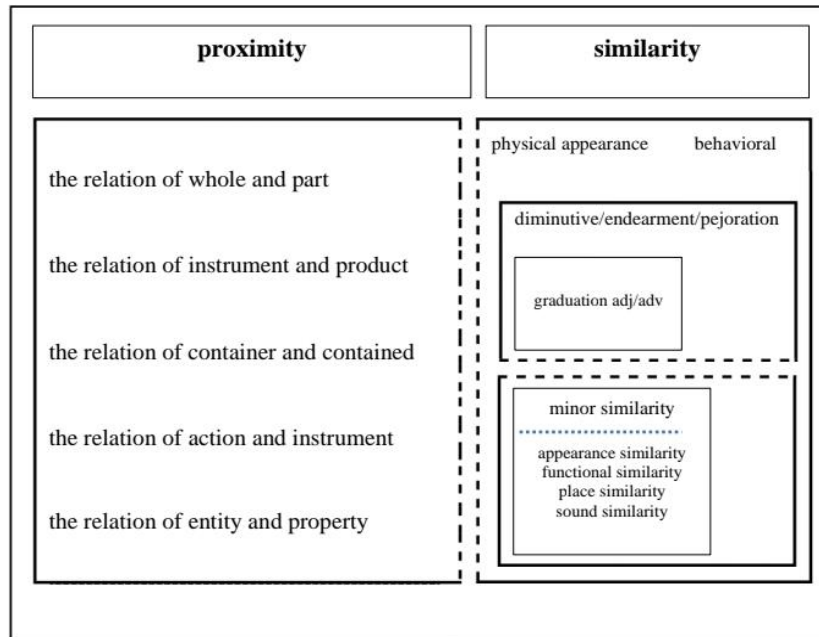

The similarity subschemas can also be categorized into seven types: phenomenon name, disease name, tool name, food name, place name, event name, and relative number. The formation basis of each of the proposed subschemas was analyzed through the lens of metaphor and metonymy.

Figure 3.*Polysemy Network of -ak Derivations in Similarity Subscheme*

By summarizing the aforementioned contents, the semantic map of the “-ak” derivations is proposed as follows. In this semantic map, two conceptual subfields, “similarity” and “proximity”, are embedded, both of which can be summarized under the main title of “relation” within the macro conceptual space. It should be noted that in the proposed semantic map, it is not possible to determine the boundary between the two mentioned categories in an absolute and definitive way, as the low level of similarity enters the domain of proximity.

Figure 4.
Semantic Map of -ak Derivations in Persian

The absence of a decisive demarcation will result in two direct consequences. Firstly, it permits derivations to correspond to multiple meanings (structural schemas) simultaneously. Secondly, derivations may gradually move to the adjacent schema, thereby undergoing a semantic shift and potentially becoming fixed in the secondary meaning. From a typological perspective, the phenomenon of polysemy satisfies both the motivations of economy and iconicity, and in fact, strengthens the tendency towards semantic expansion. Furthermore, by reducing the motivation of iconicity, the metaphorical processes involved in semantic expansion (upper right zone of the semantic map) tend to be replaced by metonymic processes (lower right and left zone of the semantic map).

دوماهنامه بین‌المللی

۱۵۵، ش ۶ (پیاپی ۸۸)، مهر و آبان ۱۴۰۴، صص ۳۷-۸۱

مقاله پژوهشی

<https://lrr.modares.ac.ir/article-14-69944-fa.html>

تبیین تنوعات معنایی مشتقات «ک»: رویکردی شناختی- رده‌شناختی

فاطمه بهرامی*

استادیار گروه زبان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۱۱

چکیده

پسوند اشتقاقی «ک» به پایه‌های مختلف متصل می‌شود و معانی متنوعی حاصل می‌کند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد علی‌رغم این تنوع رفتاری، تمامی مشتقات از وندی واحد، اما چندمعنا حاصل شده‌اند. نوشته حاضر از رهیافت شناختی - رده‌شناختی پدیده چندمعنایی پسوند مذکور را دنبال کرده و ضمن معرفی (زیر)طرح‌واره‌های ساختی مشتقات و تعیین روابط سلسله‌مراتبی آن‌ها در چارچوب صرف ساخت، به فرایندهای استعاره و مجاز به‌عنوان دو بستر دخیل در این گسترش معنایی پرداخته است و سپس با پیوند دستاوردهای بخش نخست با ملاحظات رده‌شناختی نشان می‌دهد چه ارتباطی میان فرایندهای شناختی دخیل در چندمعنایی و انگیزه‌های رده‌شناختی مترتب بر آن‌ها یعنی اقتصاد و تصویرگونگی برقرار است و چگونه تبیین‌های رده‌شناختی و به‌طور خاص مفهوم نقشه معنایی نه‌تنها صحنه‌ای بر دیدگاه‌های شناخت‌گرایان است، بلکه علاوه بر توضیح چندمعنایی کلان مترتب بر وندافزایی «ک»، می‌تواند موضوعات خاص‌تری چون وجود چندمعنایی در درون خود یک مشتق منفرد را نیز تبیین کند. در این بررسی فرضیه پیوستگی نقشه معنایی درمورد مشتقاتی که توأمان بر بیش از یک معنا دلالت دارند، یا در طول زمان دستخوش تغییر معنا شده‌اند نیز تأیید می‌شود.

واژه‌های کلیدی: پسوند ک، صرف ساخت، رده‌شناسی، استعاره، مجاز، تصویرگونگی، نقشه معنایی.

۱. مقدمه

پسوند «ک» به پایه‌های اسمی (دخترک)، فعلی (پوشک)، صفتی (گرمک) و قیدی (کمکمک) افزوده می‌شود و معانی مختلفی اعم از تصغیر، تحبیب، تحقیر، اسم ابزار، تشبیه و غیره می‌سازد. پذیرش میزبان‌های متنوع و دامنه تنوعات کاربردی مشتقات چنین در نظر می‌آورد که با هم‌نامی وندهای مختلف «ک» مواجهیم، اما پیشینه تاریخی تأیید می‌کند تمام مشتقات از وند واحدی است. نظر به این مسئله، دستیابی به معنای مرکزی اولیه و تبیین الگویی که بتواند این شبکه روابط معنایی گسترده را منعکس کند ملاحظات است که مورد توجه است. با التفات به این دو موضوع، نگارنده بر آن است از رهیافت صرف ساخت^۱ پدیده چندمعنایی پسوند مذکور را دنبال کند و ضمن معرفی (زیر)طرح‌واره‌های ساختی مشتقات، به فرایندهای استعاره^۲ و مجاز^۳ به عنوان دو بستر دخیل در این گسترش معنایی بپردازد و با ملاحظات رده‌شناختی نشان دهد چه ارتباطی میان فرایندهای شناختی مؤثر در چندمعنایی و انگیزه‌های رده‌شناختی مترتب بر آن‌ها یعنی اقتصاد و تصویرگونگی برقرار است و چگونه تبیین‌های رده‌شناختی و به‌طور خاص مفهوم نقشه معنایی نه تنها صحه‌ای بر دیدگاه‌های شناخت‌گرایان است، بلکه علاوه بر توضیح چندمعنایی کلان مترتب بر وندافزایی، می‌تواند موضوعات خاص‌تری چون چندمعنایی خود یک مشتق منفرد را نیز تبیین کند.

مشتقات «ک» از فرهنگ لغات دهخدا (۱۳۵۹)، معین (۱۳۵۲) و زانوس (کشانی، ۱۳۷۲) استخراج شده است. از بین مجموعاً ۲۷۸ مورد، واژه‌های منسوخ به شرط آن‌که هیچ طرح‌واره‌ای حذف نشود، پالایش شد. با جست‌وجوی اینترنتی نوواژه‌هایی مانند «روشنک»، «چراغک» و «چسبک/چسبانک» (در معنای جدید اسم ابزار) به فهرست افزوده شد که نهایتاً به ۱۸۵ مورد با فراوانی زیر رسید.

جدول ۱: تنوعات معنایی و میزان فراوانی مشتقات «ک»

Table 1. semantic variation and frequency of “-ak” suffix derivations

ردیف	معنی	مورد
۱.	تصغیر، تحبیب، تحقیر	۶۲
۲.	اسم ابزار/شیء	۴۸
۳.	اسم گیاه/جانور	۱۸

ردیف	معنی	مورد
۴.	اسم مکان	۱۶
۵.	اسم غذا/خوراکی	۱۵
۶.	اسم جانور	۱۲
۷.	اسم عضو بدن	۱۰
۸.	اسم رخدادی	۱۰
۹.	اسم بیماری/عارضه	۹
۱۰.	تقلیل، تدریج، تقریب	۳
۱۱.	اسم پدیده طبیعی/مصنوعی	۲
۱۲.	عدد نسبی	۲
جمع کل موارد = ۲۰۹		

در مواردی که مشتق توأمان بر بیش از یک معنی دلالت می‌کند، گاه یکی از معانی، مربوط به واژه پایه است و دخیلی به وندافزایی ندارد؛ کما این‌که معنای ابزاری «غریبک» و «شلوارک» چنین است و صرفاً مصغرسازی محصول اشتقاق تلقی می‌شود. اما درمورد «شپشک» مصداق تغییر می‌یابد و به نوعی آفت گیاهی دلالت می‌کند که صدالبته به شپش جانوری هم شباهت دارد. همچنین در مواردی مانند «بختک» که می‌توان هر دو معنی اسم جانور و تصغیر را درنظر داشت، بر مبنای ترتیب‌بندی و توضیح فرهنگ لغت، معنای برجسته‌تر لحاظ شده است؛ مگر آن‌که اولویتی در هیچ‌کدام از معانی قابل استنباط نباشد و واژه ذیل هر دو دسته قرار گیرد. مجموعاً ۱۸ واژه مشتق ذیل دو معنی واقع شده‌اند؛ «ناخنک» چنین است، زیرا هم‌نام یک عارضه چشمی است و هم به دستبرد زدن به غذا دلالت دارد و این معانی کاملاً مستقل از یکدیگرند. هم‌چنین «رقاصک» و «کلاهک» ذیل سه معنی واقع شده‌اند. با این وصف با وجود آن‌که ۱۸۵ مشتق استخراج شد، مجموع موارد مندرج در جدول ۱ به ۲۰۹ مورد می‌رسد. فرهنگ لغات مذکور مرجع تعیین معانی است و هیچ تشخیصی بنا به شَم فردی نگارنده نیست.

۲. پیشینه پژوهش

دستوربان معانی متنوعی را برای پسوند «ک» برشمرده‌اند که تداوم همان کارکردهای تاریخی است؛ از آن‌جمله بیان تصغیر، تحییب، تحقیر، تقلیل و تدریج، شباهت، نسبت، اسم ابزار، اسم مکان

و مانند آن (نک. کشانی، ۱۳۷۱، صص. ۲۶-۲۴؛ انوری و گیوی، ۱۳۷۸، صص. ۲۹۷-۲۹۶؛ خانلری، ۱۳۷۷، ص. ۱۶۵، فرشیدورد، ۱۳۸۶، صص. ۳۷۳-۳۶۵، ۳۴۷). اما در واقع هیچ‌کدام به چگونگی ارتباط معنایی مشتقات نپرداخته و به دسته‌بندی‌هایی اکتفا کرده‌اند که نه جامع‌اند و نه مانع؛ به برخی کارکردها اشاره نمی‌کنند و گاهی آن‌چه ذیل طبقات مختلف آمده، به واقع در زمره یک دسته واحداند؛ کما این‌که کشانی (۱۳۷۱، صص. ۲۶-۲۴) به «بادبادک» به عنوان اشتقاق حامل ماده تکراری اشاره می‌کند، بدون آن‌که معنای چنین مشتقاتی را مشخص کند و «پیچک و غلتک و بادکنک» را ذیل دسته «معنی فاعلی» قرار می‌دهد که قطعاً از مواردی چون «موشک و میخک» ذیل دسته دارای «معنی شباهت» متمایز است، ولی به شباهت زیربنایی هر دو دسته و حتی سایر دسته‌ها التفاتی ندارد.

چندمعنایی ساخت‌های فارسی نیز در چارچوب صرف ساخت بررسی و مطالعه شده‌اند؛ ازجمله: عباسی (۱۳۹۶) ساخت‌های ساده را در دو انگاره صرف واژگانی و صرف ساخت بررسی کرده است. هم‌چنین عظیم‌دخت و همکاران (۱۳۹۷) تنوعات معنایی واژه‌های مرکب مختوم به ستاک حال «یاب» و رفیعی و رضایی (۱۳۹۸) طرح‌واره‌های مشتقات «-گر» را بررسی کرده‌اند. بامشادی (۱۳۹۸) به دو فرایند اشتقاق و ترکیب در فارسی پرداخته و آثار دیگری دارد که برگرفته از یا وامدار رساله ایشان است؛ ازجمله: بامشادی و قطره (۱۳۹۶) در بررسی چندمعنایی مشتقات «-ی»، بامشادی و همکاران (۱۳۹۷) در تحلیل مشتقات پسوند «-انه»، بامشادی و همکاران (۱۳۹۹) در تعیین طرح‌واره‌های ساختی مشتقات «-ین» و «-ینه» و بامشادی و داوری (۱۳۹۹) در چندمعنایی مشتقات «-گار». بهرامی خورشید و نامداری (۱۳۹۸)، بهرامی خورشید و قندی (۱۳۹۹) و بهرامی خورشید و یزدانی‌مقدم (۱۴۰۰) نیز به ترتیب به بررسی افعال پیشوندی، چندمعنایی مشتقات «-ار» و ترکیبات اشتقاقی فعلی در همین رویکرد پرداخته‌اند. قندی و همکاران (۱۴۰۰) و قندی و همکاران (۱۴۰۳) وندواره‌های مندرج در ترکیبات درون‌مرکز و شمارواژه‌های مرکب فارسی را در این الگو تحلیل کرده‌اند. اما تبیین چندمعنایی پسوند «-ک» از منظر زبان‌شناختی بررسی نشده و هیچ‌کدام از مطالعات به صورت تلفیقی از دو رویکرد شناختی و رده‌شناختی به تحلیل ساخت‌های غیرساده و تنوعات معنایی آن‌ها نپرداخته‌اند.

مهم‌ترین مطالعه خارجی پیرامون بحث حاضر، مقاله ژورافسکی^۴ (۱۹۹۶) است. او ضمن اذعان به عدم اتفاق نظر در مورد معنای اولیه وند تصغیر ساز -ka*، با بررسی بیش از ۶۰ زبان^۵ از شاخه هندواروپایی تنوعات معنایی بینا‌زبانی زیر را برمی‌شمرد، که به نوبه خود در تحلیل

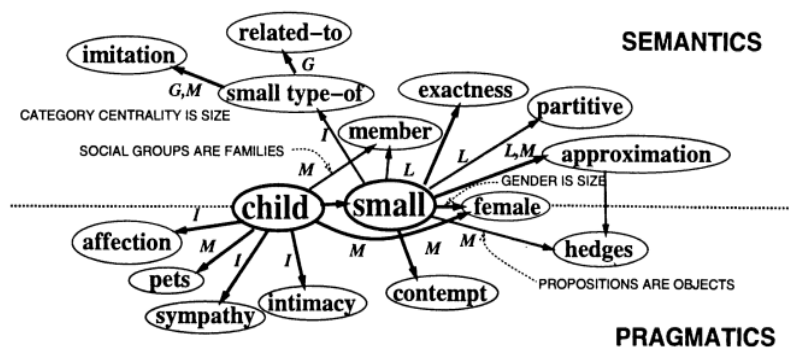
چندمعنایی وند «ک» در فارسی به کار خواهد آمد.

جدول ۲: تنوعات معنایی بین‌زبانی تصغیر، برگرفته از ژورافسکی (1996, p. 536)

Table 2. Cross-linguistic regularities in diminutive semantics adopted from Jurafsky (1996, p. 536)

small	خردی
child/offspring	کودک/اولاد
female gender	جنس مؤنث
small-type	نوع کوچک
imitation	تقلید
intensify/exactness	مبالغه/یکسانی
approximation	تقریب
individuation/partitive	منفردسازی/جزئی

ژورافسکی افزون بر ملاحظات در زمانی، در تبیین هم‌زمانی چندمعنایی تصغیرسازی، رویکرد «مقولات شعاعی»^۶ لیکاف^۷ (1987) را برمی‌گزیند و بر این اساس چندمعنایی جهانی تصغیر را در قالب الگوی شعاعی زیر پیشنهاد می‌دهد.

شکل ۱: مقولات شعاعی تصغیر برگرفته از ژورافسکی (1996, p. 542)

Figure 1: radial categories adopted from Jurafsky (1996, p. 542)

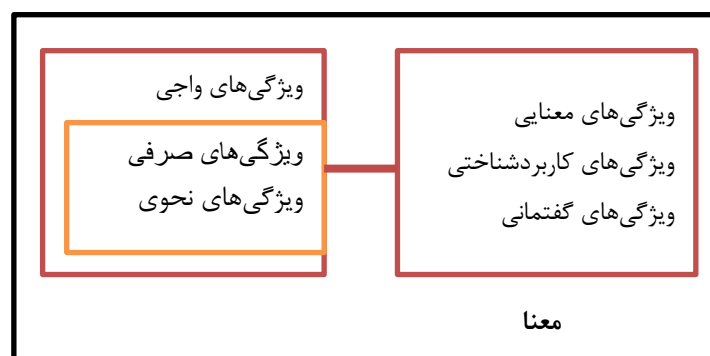
ژورافسکی (1996) در ایجاد مقولات شعاعی، فرایند شناختی استعاره را دخیل می‌داند. این در حالی است که در نوشته حاضر نه تنها استعاره بلکه مجاز نیز به عنوان عامل مؤثر در گسترش معنایی مورد توجه است، و مضاف بر این نگارنده بر آن است تنوعات معنایی وند تصغیر در فارسی را در انگاره صرف ساخت، با معرفی (زیر) طرح‌واره‌ها مشخص کند و سپس نحوه ارتباط آن‌ها را نه تنها از طریق گسترش معنایی بلکه از طریق نقشه معنایی مربوطه نیز توضیح دهد.

۳. مبنای نظری

مبنای نظری دو بخش اصلی دارد. بخش نخست مشتمل بر دو زیرمجموعه مبانی صرف ساخت و عملکرد فرایندهای استعاره و مجاز در گسترش معنایی است. بخش دوم ملاحظات رده‌شناختی مترتب بر چندمعنایی، یعنی انگیزه‌های اقتصادی^۱ و تصویرگونه^۲ را مطرح می‌کند و در پی آن مفهوم نقشه معنایی از نظر خواهد گذشت.

۳-۱. اصول انگاره صرف ساخت

رویکرد صرف ساخت در دستور ساختی^۱ گلدبرگ^۲ (1995) ریشه دارد که بوی سال ۲۰۰۵ اصول آن را از نحو به صرف وارد کرد و از آن در تبیین ساخت‌های صرفی بهره گرفت. به بیان گلدبرگ (1995, p. 1) ساخت‌ها جفت‌های صورت و معنایی‌اند که قائم‌به‌ذات، حاوی معنا هستند. پس ساخت‌ها واحدهای نمادینی هستند متشکل از دو قطب صوری و معنایی و به هر واحد زبانی از واژه تا جمله اطلاق می‌شوند.

شکل ۲. ساخت و اجزای آن برگرفته از بوی (2016, p. 427)

Figure 2. Construction and its parts (Booij, 2016, p. 427)

بخش صوری شامل ویژگی‌های نحوی، صرفی و واجی است و در بخش معنا، افزون بر معنی قراردادی^{۱۲} ساخت، ویژگی‌های گفتمانی - نقشی^{۱۳} و کاربردشناختی آن نیز نمایش داده می‌شود (Croft, 2001, pp. 18-19).

صرف ساخت، ساخت واژگان غیرساده را توأمان در روابط میان نحو، صرف و واژگان بررسی می‌کند. واژه‌های غیرساده اعم از واژه یا عبارت، حاصل پیوند تکواژها نیستند، بلکه خود، واحدهای معنادار مستقل و دارای طرح‌واره‌های انتزاعی تلقی می‌شوند. بنابراین، تحلیل صرفی از سطح واژه (نه تکواژ) و با مقایسه گروهی از واژه‌های هم‌ساخت آغاز می‌شود (Booij, 2010, p. 2). چنان که واژه‌های هم‌ساخت «شنونده، دونده، خزنده، رونده و ...»، طرح‌واره انتزاعی واحدی دارند که دارای دو قطب صوری و معنایی با رابطه دوسویه هستند:

$$\langle \text{Adj z} \rangle [\text{انجام‌دهنده کنش } X_i] \longleftrightarrow \langle [[X]_{v_i} - \text{ande}]_{N_j} \rangle$$

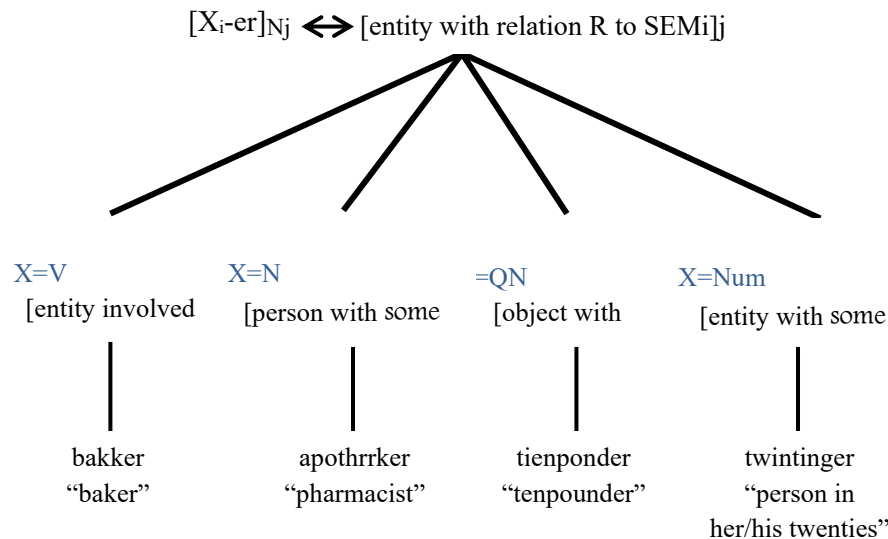
نماد < >، مشخص‌کننده ساخت است. قلاب(های) سمت چپ حاوی اطلاعات صوری و قلاب سمت راست حاوی اطلاعات معنایی ساخت است که تعامل دوسویه دارند. این طرح‌واره تعمیم‌پذیر است و امکان ابداع نوواژه‌های هم‌ساخت را فراهم می‌کند، زیرا طرح‌واره‌های صرفی بیانگر مشخصه‌های پیش‌بینی‌پذیر واژه‌های غیرساده موجود در زبانند.

به بیان بوی (2018, pp. 3-5) مرز قاطعی میان نحو و واژگان وجود ندارد؛ بنابراین نظریه کل‌گراست. هم‌چنین کلیت واژه‌های غیرساده، در مقام واحدهای معنادار مستقل براساس روابط جانشینی اجزا، قابل تشخیص‌اند؛ مثلاً «کار» و «مس» از رابطه جایگزینی این دو جزء در ساخت «.....گر» و قرار گرفتن در جای خالی^{۱۴} آن قابل تمیزند و «کارگر» و «مس‌گر» نمونه‌هایی عینی از طرح‌واره ساختی واحدی تلقی می‌شوند. در رویکرد جانشینی برخلاف رهیافت هم‌نشینی تکواژبنیاد، قیاس^{۱۵} به‌عنوان فرایندی زایا اهمیت دارد و واژه‌سازی از قیاس با کلمات از پیش‌موجود حاصل می‌شود (Booij, 2010, pp. 88-89)؛ پس در این رویکرد واژه‌بنیاد، واژه واحد یکپارچه‌ای است که با دیگر واژه‌های زبان رابطه ساخت‌واژی داشته و واژه‌های یک طبقه نیز می‌توانند به نوبه خود با واژه‌های طبقه دیگر با مقولاتی متفاوت، ارتباط یابند و این تفاوت صوری در واژه‌های یک طبقه با طبقه دیگر، تمایزات معنایی را نیز به همراه خواهد داشت. در این نظریه، روابط ساختی سلسله‌مراتبی هستند و در گذر از مراتب بالا به پایین از میزان

تجربیدشان کاسته می‌شود. پس هر طرح‌واره می‌تواند دربردارنده زیرطرح‌واره‌های جزئی‌تری باشد که در مراتب میانی واقع‌اند و برخی و نه همه مشخصه‌های طرح‌واره مادر را به ارث می‌برند. تصریح می‌شود شکل‌گیری سلسله‌مراتب طرح‌واره‌ای از مراتب پایین‌تر به بالاتر است، زیرا نمونه‌های عینی موجود در زبان مبنای انتزاع و تشکیل طرح‌واره‌ها هستند. بنابراین گرچه از توارث سخن به‌میان می‌آید، اما این توارث پس از رسیدن به طرح‌واره نهایی مادر و تکمیل تمام مراتب (زیر)طرح‌واره‌ای، به صورت ثانویه حاصل می‌شود، نه این‌که نخست طرح‌واره مادر شکل بگیرد و سپس زیرطرح‌واره‌های پایین به‌عنوان دختران آن زاده شوند.

۲-۳. چندمعنایی در انگاره صرف ساخت

از رهگذر دیدگاه سلسله‌مراتبی طرح‌واره‌ها، چندمعنایی ساخت‌ها تبیین می‌شود. معنای پایه در بالاترین مرتبه، همان طرح‌واره اصلی است و سایر تنوعات معنایی - کاربردی، بسته به میزان جزئی شدن، در مراتب مختلف زیرطرح‌واره‌هایی را تشکیل می‌دهند. نحوه دسترسی به طرح‌واره‌ها از طریق موارد عینی و سپس انتزاع (زیر)طرح‌واره‌هاست. بنابراین نظام طرح‌واره‌ای از پایین به بالا ساخته می‌شود و طرح‌واره اصلی به‌عنوان انتزاعی‌ترین طرح‌واره در بالاترین و دورترین سطح دسترسی قرار خواهد گرفت. هر کدام از (زیر)طرح‌واره‌ها از حیث زایایی یکسان نیستند و چنان‌که بوی (2010, p. 84) اذعان می‌کند بسته به قابلیت زایایی می‌توانند منشأ ساخت نوواره‌های دیگری در زبان باشند. بوی (همان‌جا) چندمعنایی پسوند صفت فاعلی‌ساز -er در هلندی را به صورت زیر بازنمایی می‌کند:

شکل ۳. چندمعنایی پسوند -er در هلندی، برگرفته از بوی (2010, p. 84)
Figure 3. Polysemy of -er suffix in Dutch (Booij, 2010, p. 84)

جستار حاضر با توسل به همین انگاره قصد دارد تنوعات کارکردی - معنایی مشتقات «ک» را با معرفی طرح‌واره و زیرطرح‌واره‌های ساختی تحلیل کند. به همین منظور، در بخش بعدی، به دو عامل شناختی پایه در گسترش معنایی یعنی استعاره و مجاز می‌پردازیم.

۳-۳. گسترش معنایی در بستر استعاره و مجاز

شاخه‌گرایان «استعاره» و «مجاز» را دو فرایند اساسی، در گسترش معنایی از معنای «هسته»^۹ به معنای «بسط‌یافته»^{۱۰} می‌دانند (Riemer, 2005, pp. 186-187). به باور برخی، مجاز ساختار مفهومی کلی‌تری است و استعاره خود نوعی مجاز است (Barcelona, 2003: 31) و تنها تفاوت در آن است که استعاره، دو حوزه مفهومی مختلف را به هم می‌پیوندد و مفهوم‌سازی یک حوزه انتزاعی (حوزه مقصد)^{۱۱} را براساس یک حوزه عینی (حوزه مبدأ)^{۱۲} رقم می‌زند، اما مجاز در درون یک حوزه مفهومی عمل می‌کند و عنصر موجود در یک حوزه را جایگزین عنصر دیگری در همان حوزه مفهومی می‌کند. پس هر دو بر مبنای «مقایسه»^{۱۳} حاصل می‌شوند، ولی این مقایسه

در استعاره بر مبنای «مشابهت» (دو عنصر در دو حوزه مختلف) و در مجاز بر پایه «مجاورت»^{۲۱} (دو عنصر در حوزه واحد) است. به بیان ایوانز و گرین^{۲۲} (2006, p. 311) منظور از مجاورت در یک مفهوم عام، وجود رابطه نزدیک یا مستقیم میان دو هستان^{۲۳} است.

مشابهت در استعاره به نوبه خود می‌تواند عینی‌تر (براساس حواس^{۲۴}) و یا شهودی‌تر (بر پایه ادراک^{۲۵}) باشد. ایوانز و گرین (2006, p. 293) شباهت نوع نخست را «شباهت فیزیکی»^{۲۶} و نوع دوم را «شباهت ادراکی»^{۲۷} می‌نامند. همچنین گفتیم، وجود دو حوزه مبدأ و مقصد از ارکان استعاره است، به نحوی که حوزه مقصد به عنوان حوزه‌ای انتزاعی بتواند بر پایه نوعی رابطه شباهت با حوزه مبدأ که عینی‌تر است، مفهوم‌سازی شود. اما در مجاز مفهوم‌سازی در حوزه واحد رخ می‌دهد و عنصری از یک حوزه جایگزین عنصر دیگری در همان حوزه می‌شود و گفتیم این جایگزینی در حوزه واحد بر مبنای «مجاورت» صورت می‌بندد. عنصر جایگزین در مجاز به «ابزار انتقال»^{۲۸} شهرت دارد و عنصر مفهوم‌سازی‌شده، همان «هدف» است. بسته به این‌که چه عنصری جایگزین کدام عنصر دیگر شود، انواع مختلف مجاز شکل می‌گیرند؛ از آن‌جا که در تعیین حدود و ثغور مجاورت اتفاق نظری حاصل نشده، طبقه‌بندی انواع مجاز همواره محل مناقشه بوده است (Riemer, 2005, pp. 189-191 بحث مفصلی در این باب دارد)؛ با این وصف، مهم‌ترین انواع مجاز براساس روابط زیرند^{۲۹}: «جزء به جای کل»، «کل به جای جزء»، «معلول به جای علت»، «علت به جای معلول»، «محل به جای محتوا»، «ابزار به جای (نتیجه) کنش»، «تولیدکننده به جای محصول»، «مکان به جای رویداد»، «آن‌چه در کنش درگیر است، به جای کنش»، «کنش، به جای آن‌چه در کنش درگیر است»، «زمان به جای کنش»، «مکان به جای کنش» و «مسافت برای حرکت» (cf. Evans & Green, 2006, pp. 316-317). علی‌رغم این ابهام ذاتی در تعریف دقیق مفهوم مجاورت و به تبع آن، اختلاف نظر در دسته‌بندی انواع مجاز، پیرسمن^{۳۱} و خیررتس^{۳۲} (2006) ضمن اذعان به این چالش، طبقه‌بندی نسبتاً جامعی از انواع مجاز ارائه و در جدول ۳ خلاصه کرده‌اند:

جدول ۳: انواع مجاز برگرفته از پیرسمن و خیررتس (2006)

Table 3. Types of Metonymies (Peirsman & Geeraerts, 2006)

نزدیکی	حجم	حوزه	
مکان و حاضر در مکان	ظرف و مظهروف مکانی	کل و جزء مکانی	مکان
----	ظرف و مظهروف زمانی	کل و جزء زمانی	زمان

رویداد	حوزه	حجم	نزدیکی
رویداد	جزء و کل رویداد	رویداد و مشارکان/ابزار	علت و معلول تولیدکننده و محصول مکان و محصول
کلیت‌های نقشی	عضو و مجموعه	مالک و ملک امرکننده و فرمان	پوشاک و شخص

انگیزه مشترک استعاره و مجاز تسهیل‌سازی مفهوم‌سازی و سهولت دسترسی به شناخت است؛ به همین دلیل است که شناخت‌گرایان معتقدند قسمت اعظم ادراک بشری ذاتاً استعاری است و این استعاره‌ها هستند که شیوه ادراک، تفکر و کنش انسان را ساختاربندی می‌کنند و نظام می‌بخشند (Lakoff & Johnson, 2003, p. 4). در پی تسهیل مفهوم‌سازی، سهولت پردازشی در بازیابی اطلاعات یا درک معانی جدید حاصل می‌آید که رده‌شناسان، به نوبه خود ابعاد آن را از منظر تصویرگرایی و اقتصاد زبانی بررسی می‌کنند.

۳-۴. انگیزه‌های پردازشی و نقشه معنایی تنوعات زبانی

از دیدگاه رده‌شناسان انگیزه‌های مختلفی در ایجاد تنوعات بین‌زبانی عمل می‌کنند، که هر کدام تسهیل‌سازی و کاهش هزینه پردازشی در مغز را موجب می‌شوند. اقتصاد یکی از این انگیزه‌های اصلی است؛ مبنی بر این‌که عبارات زبانی تا حد ممکن باید مختصر شوند تا سرعت پردازش و دسترسی به معنا افزایش یابد. بحث اقتصاد زبانی به آرای زیف^{۳۳} (۱۹۵۰-۱۹۰۲) بازمی‌گردد که معتقد بود زبان گرایش دارد صورت‌های زبانی آشنا یا پیش‌بینی‌پذیر را مختصر کند (cf. Zipf, 1935; Haiman, 1985; Horn, 1921; Croft, 2003).

تصویرگرایی انگیزه مقابل اقتصاد است و تا حد امکان به دنبال ایجاد تناظر یک‌به‌یک میان صورت زبانی و معناست. بنیاد تصویرگرایی برپایه این اصل اساسی ارتباطی است که ساختار زبان باید منعکس‌کننده ساختار تجربه یا به‌طور خاص، ساختار جهان تجربه‌شده توسط ذهن انسان باشد (Song, 2018, p. 156). بنابراین به ازای هر معنای جدید، باید صورتی خاص آن در زبان ظاهر شود؛ و هر چه تطابق و تناظر میان این دو ساخت دقیق‌تر باشد، به همان نسبت شناخت ما از جهان پیرامون و مقوله‌بندی این تجربیات شفاف‌تر و سهل‌الوصول‌تر خواهد بود.

بنابراین، به نظر می‌رسد عموماً میان دو انگیزه اقتصاد و تصویرگونگی رقابت است و مادامی که یکی غلبه می‌کند، دیگری عملکرد خود را ازدست می‌دهد، اما امکان ارضای هم‌زمان هر دو انگیزه و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز آن دو نیز دور از انتظار نیست؛ کما این‌که کرافت (2003, p. 106) اشاره می‌کند در چندمعنایی هر دو انگیزه اقتصاد و تصویرگونگی برآورده می‌شود، زیرا تمامی معنایی با هم مرتبطند و نگهداشت صورت ملفوظ/مکتوب واحد برای آن‌ها می‌تواند تداعی‌گر ارتباط معنایی آن‌ها نیز باشد که دقیقاً همان مفهوم تصویرگونگی است؛ در عین حال وجود صورت ملفوظ واحد برای معانی مرتبط اما متمایز، نمی‌تواند چیزی جز رفتار اقتصادی تلقی شود. بنابراین وندافزایی چندمعنا باید بیانگر شباهت معنایی (ولو در مراتب مختلف)، میان تمام مشتقات باشد که تصویرگونه است و در عین حال اقتصادی است، چون چندین معنای مرتبط و پیش‌بینی‌پذیر ذیل صورت وندی واحد خلاصه می‌شود.

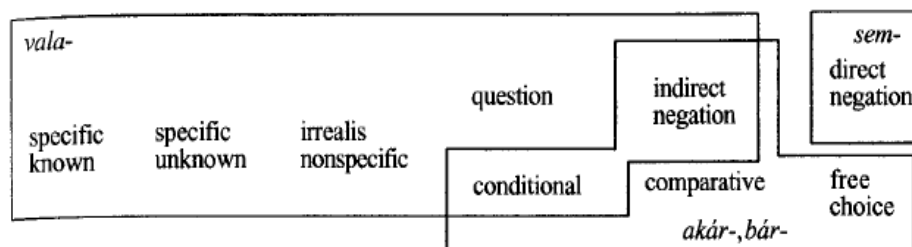
روابط تصویرگونگی و اقتصاد می‌توانند در هر دو محور هم‌نشینی و جانشینی عمل کنند، و به‌طور خاص درمورد پدیده چندمعنایی که مورد توجه نوشته حاضر است، دامنه عملکرد این انگیزه‌ها در محور جانشینی است (cf. Croft, 2003, p. 106).

رده‌شناسان در پی تبیین جهانی‌های زبان‌ها از یک‌سو و التفات به رفتارها و مشخصه‌های خاص هر زبان، الگویی را با عنوان «الگوی نقشه معنایی»^{۳۴} ارائه داده‌اند، که بر پایه دو مفهوم اساسی «فضای مفهومی»^{۳۵} و «نقشه معنایی» سامان یافته است. این الگو نشان می‌دهد که چه بخشی از دانش دستوری زبان، جهانی و چه جنبه‌هایی از آن زبان - ویژه است. درواقع بخش زبان - ویژه به نحوه توزیع یک ساخت خاص در هر زبان اشاره دارد که به شیوه‌های متنوعی سامان‌دهی می‌شود و هر زبان می‌تواند دامنه محدود و منحصربه‌فردی از این قابلیت کلی را برگزیند. این الگوی خاص، همان «نقشه معنایی» آن زبان است که از بستر «فضای مفهومی» عام زبان بشری استخراج و پذیرفته شده است؛ این گفته بدان معناست که بستر زیربنایی و بالقوه‌ای با عنوان فضای مفهومی در تمامی لایه‌های زبانی و تمامی واحدها و مفاهیم آن در اختیار زبان‌هاست تا منطقه ویژه خود را در دامنه آن تعریف کنند (Croft, 2001, pp. 92-94). پس «فضای مفهومی» ناظر بر هدف نخست یعنی جهانی‌هاست و بیانگر دامنه تنوعات بین‌زبانی است؛ و «نقشه معنایی» در راستای هدف دوم تعریف شده و بخشی از این فضای مفهومی عام را به‌عنوان نقشه منطبق بر رفتار یا ساختار یک زبان خاص نشان می‌دهد و بازنمایاننده الگوی زبان

- ویژه و تنوعات درونی آن است. هر نقشه معنایی الزاماً منطقه پیوسته‌ای از فضای مفهومی را اشغال می‌کند و امکان گسست و پراکندگی منطقه در نقشه معنایی و ایجاد جزیره‌های منفرد در فضای مفهومی وجود ندارد. پیوستگی نقشه معنایی دقیقاً در راستای کاهش هزینه پردازشی مغز است و با فرضیه زیر معرفی می‌شود:

فرضیه پیوستگی نقشه معنایی^۴: هر مقوله یا ساخت زبان - ویژه باید بر منطقه پیوسته‌ای از فضای مفهومی منطبق شود (Croft, 2003, p. 134).

طبق فرضیه فوق، فضای مفهومی چیزی و رای یک الگوی ساده‌سازی شده صرف برای شناخت و مقایسه رفتارها یا الگوهای زبان - ویژه در یک حوزه کارکردی/نقشی است، بلکه تصریح می‌کند که الگوهای توزیعی ممکن در زبان‌ها (= نقشه‌های معنایی) محدود است؛ یعنی پیش‌بینی و الزام می‌کند که الگوی توزیعی هر زبان تنها در محدوده به هم پیوسته‌ای از فضای مفهومی زیربنایی قابل تعریف است و نمی‌تواند به صورت بخش‌های پراکنده و گسسته ایجاد شود (Ibid). برای نمونه، نقشه معنایی «ضمایر مبهم» در زبان مجاری که مشتمل بر ۴ عضو است، به صورت زیر خواهد بود، و چنان‌که مشهود است، برای هر ضمیر در یک منطقه پیوسته از فضای مفهومی تعریف شده است:

شکل ۴. نقشه معنایی ضمایر مبهم مجاری، برگرفته از کرافت (2003, p. 137)

Figure 4. Semantic map of Hungarian indefinite pronouns (Croft, 2003, p. 137)

فضای مفهومی مشترک زیربنایی در زبان‌های بشری در راستای اقتصاد زبانی و نقشه معنایی پیوسته هر زبان نیز توأمان منعکس‌کننده هر دو انگیزه اقتصاد و تصویرگونگی است؛

چراکه گذر از یک کارکرد به کارکرد بعدی چنان بطئی صورت می‌پذیرد که ارتباط معنایی آن‌ها به صورت زنجیره‌ای حفظ می‌شود و درست به همین دلیل است که نقشه معنایی همواره منطقه یکپارچه‌ای را تشکیل می‌دهد. این مسئله به‌ویژه در بحث چندمعنایی وندها که موضوع جستار حاضر است در بخش پایانی مقاله عیان خواهد شد، زیرا خواهیم دید مشتقاتی که هم‌زمان بر بیش از یک زیرطرح‌واره منطبق هستند (که رفتاری مقتصدانه در زبان است)، میان زیرطرح‌واره‌هایشان ارتباط معنایی تصویرگونه‌ای برقرار است که اجازه می‌دهد نقشه معنایی درون حوزه خود نیز این شرط پیوستگی را حفظ کند و هرگز گسست در نقشه معنایی مربوط به این وندافزایی رخ ندهد.

۴. تحلیل و بررسی

شواهد تاریخی تأیید می‌کند پسوند -ka* از رایج‌ترین وندهای اشتقاقی در زبان‌های هندوایرانی بوده که اسم و صفت‌هایی با معنای تصغیر^{۳۷} (اعم از معنای مرکزی آن، تحیب^{۳۸} و تحقیر^{۳۹}) و شباهت می‌ساخته است (Edgerton, 1911, p. 96; Ciancaglini, 2012, p. 91). این پسوند به اسم (غیر) ساده و اعداد افزوده می‌شده است. همچنین برای ساخت ضمیر ملکی به ضمایر اول و دوم شخص نیز متصل می‌شده (Ciancaglini, 2012, p. 92). در مورد معنی اولیه^{۴۰} این ونده سه دیدگاه اصلی مطرح است. متیسوف^{۴۱} (1991) و هاینه^{۴۲} و همکاران (1991) معتقدند معنای اولیه در حوزه معنایی «کودک/کوچک»^{۴۳} قابل تجمیع است که وجه اشتراک هر دو به «تصغیر» می‌رسد^{۴۴}. اما هسلروت^{۴۵} (1972) معنای اولیه را «تقریب»^{۴۶} و بروگمان^{۴۷} (1981) آن را «شباهت»^{۴۸} قلمداد می‌کند. تردیدی نیست که سه مفهوم مذکور از مرکزی‌ترین معانی در مشتقات مورد نظر هستند و در هر زبان بسته به میزان گسترش معنایی یکی از آن‌ها به‌عنوان معنای اصلی ایفای نقش می‌کند.

شواهد تاریخی نسبتاً فراوانی از کاربرد -ka در زبان‌های هندی باستان و اوستایی در دست است، اما برای فارسی باستان اندک شواهدی به جا مانده است. به هر حال تأیید می‌شود که کاربردهای پسوند در این زبان‌ها مشترک بوده و هم‌زمان در دو مفهوم تصغیر و شباهت به کار می‌رفته است (Edgerton, p. 96). از آن‌جا که ستاک‌های مختوم به -a^{۴۹} در زبان‌های هندوایرانی

بسیار رایج بوده‌اند، به مرور زمان پسوند -aka* از بازتحلیل °مرز تکواژی حاصل آمده (همان‌جا) و با فرسایش پایانی از دورهٔ میانه به صورت -ak درآمده است. خانلری (۱۳۹۵: ۱۳۴۸)، ج ۳: ۱۲) تصریح می‌کند -ak در فارسی میانه و دری معانی گوناگونی داشته و گاهی صامت -k نیز از پایان آن افتاده است. بنابراین نه‌تنها تمامی مشتقات -ak از وند واحدی حاصل شده‌اند، بلکه جفت کلماتی همانند «چشمه/چشمک» و «دسته/دستک» تناوب‌های ملفوظ یک مشتق‌اند که با تفاوت معنایی و کاربردی مجال حضور هم‌زمان در زبان را یافته‌اند. البته در این جستار تناوب‌های ساختی مختوم به -a/-e مورد بحث نیست.

تبیین تنوعات و ارتباط معانی مستلزم آن است که نه‌تنها به مشترکات معنایی مشتقات (به‌عنوان برون‌داد)، بلکه به مشترکات معنایی عناصر پایه (به‌عنوان درون‌داد) و قابلیت‌های گسترش معنایی آن‌ها در هم‌نشینی با وند مورد نظر نیز توجه شود، تا به جامعیت موردانتظار در تبیین چندمعنایی وند «ک» و به‌ویژه چگونگی وجود دو معنای مرکزی «تصغیر» و «شباهت» برای این وند در فارسی دست یابیم. هم‌چنین بتوانیم هر دو این معنی کلی را ذیل یک معنای واحد جمع کنیم. بدین منظور، بحث حاضر مشتمل بر دو بخش است؛ ابتدا در حین شناسایی و معرفی (زیر)طرح‌واره‌های منشعب از وندافزایی «ک» و بیان روابط سلسله‌مراتبی آن‌ها، روابط استعاری و مجازی درگیر در هر (زیر)طرح‌واره که بستر گسترش معنایی و به تبع گسترش کاربردی این مشتقات را فراهم آورده مطرح خواهند شد. سپس فضای مفهومی مترتب بر مشتقات «ک» با التفات به تمامی معانی مستخرج از طرح‌وارهٔ مادر و زیرطرح‌واره‌های آن معرفی شده و پیوستگی این نقشهٔ معنایی در مشتقاتی که توأمان بر بیش از یک زیرطرح‌واره منطبق می‌شوند، محک زده خواهد شد.

۴-۱. طرح‌واره‌ها و زیرطرح‌واره‌های ساختی مشتقات «ک»

وجه مشترک دو مفهوم «شباهت» و «تصغیر» به‌عنوان اصلی‌ترین کارکردهای وندافزایی تصغیر در زبان‌های هندوایرانی بیان «نسبت این‌همانی»^{۹۱} است، زیرا در هر دو کاربرد، نوعی رابطهٔ نسبت^{۹۲} میان پایه و مشتق برقرار می‌شود که نشانگر مراتبی از یکسانی/همسانی آن‌هاست. این تلقی، با دیدگاه هسلروت (۱۹۷۲) و بروگان (۱۹۸۱) هم‌راستاست که معتقدند مشتقات وندهای تصغیرساز در زبان‌های هندواروپایی نه صرفاً بر مفهوم تصغیر، بلکه بر معانی قرابت و شباهت

نیز دلالت دارند. بنابراین طرح‌واره مادر حاصل از وندافزایی «ک» در بالاترین مرتبه چنین است.

$$(1) \langle [[X]_{Ni,Adj,Adv} - ak]_{Nj,Adj,Adv} \longleftrightarrow [entity/property \text{ with identity/proximity relation to } X_i]_j \rangle$$

و اولین وارثان آن، زیرطرح‌واره‌هایی هستند که این نسبت یا رابطه کلی را از جنبه بیان «تصغیر» یا «شباهت» ممتاز می‌کنند. این وجه معنایی در بدو امر، بر پایه حواس و از نوع شباهت فیزیکی شکل می‌گیرد.

$$(2) \langle [[X]_{Ni,Adj,Adv} - ak]_{Nj,Adj,Adv} \longleftrightarrow [relation R \text{ to the } SEM_i \text{ based on diminution}]_j \rangle$$

$$(3) \langle [[X]_{Ni,Vi} - ak]_{Nj,Adj,Adv} \longleftrightarrow [relation R \text{ to the } SEM_i \text{ based on similarity}]_j \rangle$$

بنابراین شبکه پایگانی در دو لایه نخست، به صورت زیر خواهد بود که هر کدام به نوبه خود منشأ تنوعات زیرطرح‌واره‌ای خاص‌تری هستند و باید به ترتیب ذیل عناوین مستقل معرفی و شبکه پایگانی آن‌ها ترسیم شوند.

$$\langle [[X]_{Ni,Adj,Adv,Vi} - ak]_{Nj,Adj,Adv} \longleftrightarrow [entity/property/predicate \text{ with identity/proximity relation to the } SEM_i]_j \rangle$$

$$\begin{array}{cc} X=N,Adj,Adv & X=N,V \\ [relation R \text{ to the } SEM_i \text{ based on}] & [relation R \text{ to the } SEM_i \text{ based on}] \end{array}$$

شکل ۵. نخستین سطح شبکه چندمعنایی مشتقات «ک»

Figure 5. The First Level of Polysemy Network in -ak Suffix Derivations

۴-۱. زیرطرح‌واره‌های ساختی رابطه تصغیر

وجه تسمیه زیرطرح‌واره‌های تصغیر با التفات به مقوله واژه‌های مشتق و معنای حاصله است.

الف) اسم مصغر

رابطهٔ تصغیر براساس شباهت ظاهری همه‌جانبه به جز اندازه است؛ پس حداکثر شباهت و تصویرگونه‌ترین رابطهٔ میان پایه و مشتق برقرار می‌شود. طبق جدول ۱ زیرطرح‌وارهٔ تصغیر فعال‌ترین و اصلی‌ترین زیرطرح‌واره در فارسی است. برخی از مصادیق عبارت‌اند از: زاغک، کلاغک، چاهک، بُزک، برجک.

(4) $\langle [[X]_{N,Conci} - ak]_{Nj} \longleftrightarrow [entity \text{ with relation } R \text{ to the } SEM_i \text{ based on diminution of } X_i \text{ size}]_j \rangle$

ب) اسم بیان تحبیب/تحقیر

چنان‌چه رابطهٔ تصغیر از حوزهٔ عینی (بر پایهٔ حواس) به حوزهٔ مجرد (بر پایهٔ ادراک) گسترش یابد، در دو سوی تصغیر ادراکی - روان‌شناختی مثبت و منفی زمینه‌ساز طرح‌واره‌سازی برای معانی «تحبیب» و «تحقیر» است. در زیربنای آن‌ها استعاره‌های مفهومی «ظریف/لطیف/دوست‌داشتنی/ترحم‌انگیز، کوچک است» و «اندک/حقیر، کوچک است» نهفته‌اند (cf. Jurafsky, 1996). بنابراین، زیرطرح‌وارهٔ اصلی/خنثی بر پایهٔ شباهت و دو دیگر براساس استعاره‌های مفهومی حاصل شده‌اند که مشابهت را از حوزهٔ حواس و شباهت فیزیکی به حوزهٔ ادراک و شباهت رفتاری/شخصیتی گسترش داده‌اند. شباهت نوع دوم به نوبهٔ خود می‌تواند به صورت ثانویه نوعی مجاز تلقی شود، زیرا مفهوم تصغیر از بُعد فیزیکی به بُعد روانی/رفتاری منتقل شده، ولی این انتقال کماکان در یک حوزهٔ واحد است و تصغیر، مجاز از حقارت شخصیت یا تحبیب مصداق است.^{۵۳}

(5) $\langle [[X]_{N,Anim, Adj_i} - ak]_{Nj} \longleftrightarrow [entity \text{ with relation } R \text{ to the } SEM_i \text{ based on endearment}]_j \rangle$

(6) $\langle [[X]_{N, Anim, Adj_i} - ak]_{Nj} \longleftrightarrow [entity \text{ with relation } R \text{ to the } SEM_i \text{ based on pejoration}]_j \rangle$

در زیرطرح‌واره‌های تحقیر و تحبیب، پایهٔ اسمی جاندار و عموماً با مصداق انسان تظاهر می‌یابد و اگر درونداد، صفت باشد، جانشین مدلول انسانی است؛ مانند: «کچلک، مفلوجک، خوشگلک، نازک، عزیزک و دلبرک». حتی مواردی مانند «عسلک، شیرینک، قندک و گُلک» که اسم‌های ذات بی‌جان هستند، براساس مجاز (ویژگی به جای مصداق)، دلالت جان‌دار یافته‌اند. در «عشق» نیز اسم معنی^{۵۴} با همین تغییر مجازی کاربرد تحبیبی دارد.

ج) صفات/قیود بیان تقلیل و تدریج

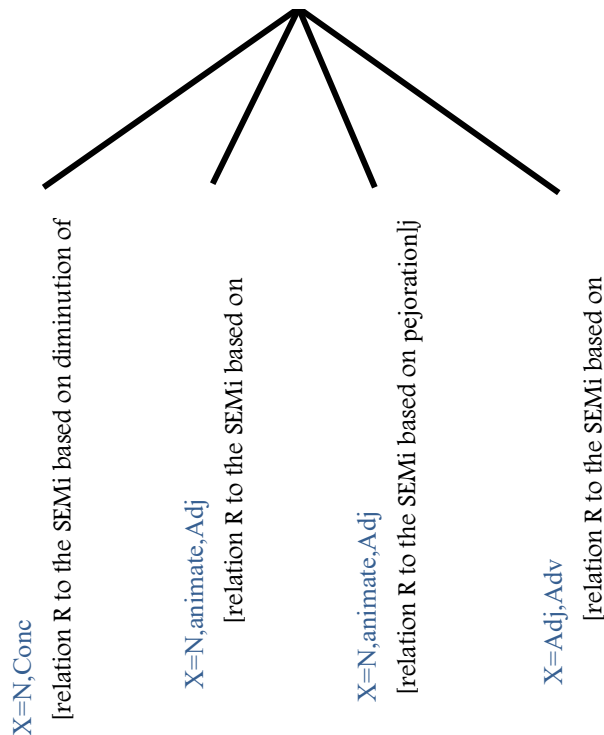
تجربیات شناختی ما، میان مفهوم تصغیر/کوچکی و قَلْتُ/تدرُّج از یک سو، و بزرگی و

کثرت/کمال از سوی دیگر رابطه‌ای مستقیم برقرار می‌کند. آن‌چه بطئی و تدریجی حاصل شود، کمتر و کوچک‌تر است؛ و بالعکس آن‌چه یک‌جا و کامل حاصل شود، بزرگ‌تر؛ این یعنی مقداری از هر چیز، کوچک‌تر/کم‌تر از تمام آن است. استعاره‌های مفهومی «بزرگ، کامل است» و «کوچک، ناقص است» زیربنای تحصیل این معناست. هم‌چنین می‌توان تصغیر را مجاز قلّت شمرد؛ یعنی خُردی به جای تدریج در مقدار، زمان، کیفیت و امثال آن. پس صفات و قیود دال بر این مفاهیم کمی و کیفی می‌توانند با وندافزایی «ک» معنای تدریج و تقلیل را به پایه بیفزایند و از شدت ویژگی مترتب بر معنا بکاهند؛ همانند کم‌کمک و نرم‌نرمک^{۶۶}.

(7) $\langle [[X]_{Adj, Adv} - ak]_{Adj, Adv} \longleftrightarrow [entity\ with\ relation\ R\ to\ the\ SEM_i\ based\ on\ gradation]_j \rangle$

پس در جمع‌بندی روابط پایگانی زیرطرح‌واره‌های تصغیر به صورت زیرند:

$\langle [[X]_{Nj, Adj, Adv} - ak]_{Nj, Adj, Adv} \longleftrightarrow [entity/property\ with\ relation\ R\ to\ the\ SEM_i\ based\ on\ diminution]_j \rangle$

شکل ۶. شبکه چندمعنایی زیرطرح‌واره تصغیر در مشتقات «ک»

Figure 6. Polysemy Network of -ak Derivations in Diminution Subschema

۴-۱-۲. زیرطرح‌واره‌های ساختی رابطه شباهت/مجاورت

شباهت نسبی به پایه از جنبه‌های مختلف صوری و کارکردی منشأ زیرطرح‌واره‌های این مفهوم است. سه زیرطرح‌واره نخست با عنوان واحد ولی شماره‌گذاری‌های متفاوت نام‌گذاری شده‌اند، زیرا درونداد اشتقاق در یکی اسم، در دیگری صفت و در سومی فعل است. با این حال تنوع پایه به‌تنهایی ضمانت لازم برای تفکیک زیرطرح‌واره‌ها را فراهم نمی‌کند و چه‌بسا رسیدن به معنای مشترک در برونداد، آن‌ها را ذیل یک طرح‌واره بگنجانند. اما مشتقات این سه زیرطرح‌واره از نظر معنایی بر طیف وسیعی از پدیده‌ها اعم از نام اشیاء، اعضای بدن، پدیده‌های مصنوعی و طبیعی همچون ابزارآلات و نام بیماری‌ها و نظایر آن دلالت دارند؛ معذک برای بازنمایی شباهت مذکور در عین ایجاد تمایز، همگی با عنوان «هستان» ولی با شماره‌های متفاوت مشخص می‌شوند.

(الف) هستان (۱)

چنان‌که بیان شد، نزدیک‌ترین وجه شباهت میان دو چیز، شباهت صوری یا تصویرگونه است که مشتقات زیادی را در این زیرطرح‌واره قرار می‌دهد.

$$(8) <[[X]_{Ni} - ak]_{Nj} \longleftrightarrow [entity \text{ with similar appearance to } X]_{Nj}>$$

در «عروسک، سنجاقک، تشنگ، کرمک، قوزک، کشکک، نارنجک، پولک، میخک، برفک و پنی‌رک» شباهت فیزیکی^۶ مورد توجه است که به بیان ایوانز و گرین (2006, p. 293) اساس استعاره‌های تصویری^۷ هستند. تفاوت این دسته با اسم مصغر آن است که در تصغیر، شباهت توأمان آمیخته به خردی اندازه واژه مشتق نسبت به پایه است، در حالی که چنین تلازمی در این زیرطرح‌واره وجود ندارد؛ چه‌بسا «سنجاقک» از «سنجاق» بزرگ‌تر است و احتمالاً «نارنجک و نارنج» و «کرم و کرمک» به یک اندازه باشند. تفاوت دیگر آن که در این زیرطرح‌واره، برخلاف اسم مصغر نه شباهت ظاهری محض، بلکه شباهت حتی در یک وجه کافی است. در مشتقاتی مانند: «قاصدک، موشک، سگک، خرک، عقربک، زنبورک و کلاهک» گرچه کماکان شباهت و استعاره تصویری وجود دارد، ولی مراتب این شباهت جزئی‌تر، صرفاً از یک جنبه برجسته می‌شود؛ چنان‌که در «قاصدک» تحرک قاصد، در موشک «سر موش»، در سگک «دندان سگ»، در خرک «تنه خر»، در «عقربک» دم عقرب و در «زنبورک» لرزش و صدای بال زنبور وجه شباهت را برقرار می‌کند.

واضح است که شباهت جزئی برخاسته از مجاز «جزء به کل» است که شباهت کارکردی را نشان می‌دهد. در «کلاهک» نقش و جایگاه آن بر سر دودکش، مبنای شباهت است و نه شباهت صوری. همچنین در «عینک» شباهت کارکرد اندام‌واژه با اسم ابزار مصنوعی مورد توجه است. این دو اشتقاق اخیر به واسطه یکسانی عملکرد ابزار حاصل شده است و چنان‌که بیان شد، ایوانز و گرین (2006, p. 293) شباهت براساس ویژگی، رفتار و عملکرد میان دو حوزه را شباهت ادراکی می‌نامند. زیرطرح‌واره‌های زیرمجموعه این طرح‌واره، اسم ابزار (نارنجک)، اسم گیاه (میخک)، اسم جانور (سنجاقک)، اسم بیماری (پنیرک، برفک)، اسم عضو بدن (قوزک) و اسم پدیده طبیعی/مصنوعی (برفک) می‌سازند.

ب) هستان (۲)

(9) $\langle [[X]_{Adj_i} - ak]_{N_j} \longleftrightarrow [sickness/object\ involved\ in\ SEM_i\ based\ on\ property\ of\ X]_{j_i} \rangle$

«مخملک» و «سرخک» براساس ظاهر بثورات پوستی، ابتدا بر پایه شباهت و سپس به واسطه مجاز با علاقه بیان ویژگی هستان به جای خود آن، حاصل شده‌اند. در «زردک» و «گرمک» فرایند مشابهی عمل می‌کند؛ در «گرمک» مجاز منوط به ویژگی فصل مربوط به محصول، یعنی تابستان است و رابطه مجازی پیچیده‌تری دارد. در «تلخک» تلخی تریاک مجازاً ویژگی هستان را به جای خود هستان بیان می‌کند. زیرطرح‌واره‌ای این طرح‌واره نام بیماری و نام گیاه/عصاره می‌سازند.

ج) هستان (۳)

(10) $\langle [[X]_{V, PredicativeNoun_i} - ak]_{N_j} \longleftrightarrow [object/instrument\ built\ on\ the\ base\ of\ the\ SEM_i]_{j_i} \rangle$

در این زیرطرح‌واره از ستاک فعل، اسم ابزار مشتق می‌شود. «غلنگ، روروک، سمعک، پوشک» به پشتوانه مجاز «عمل به جای ابزار» حاصل می‌آیند؛ در «بادبادک»، گرچه درونداد اسم است، اما چون محتوای کنشی دارد، اسم رخدادی است؛ بنابراین ابزار مربوط به عملکرد وسیله، یعنی «باد»، مبنای مجاز خواهد بود.^{۵۸}

د) اسم غذا/خوراکی

با وجود آن‌که درونداد این زیرطرح‌واره و (الف) یکسان است و از سوی دیگر درونداد آن نیز به عنوان «اسم غذا» نوعی «هستان» تلقی می‌شود، ولی بنا به برجستگی شناختی حوزه غذا طبق نظرسنجی شفاهی از فارسی‌زبانان، زیرطرح‌واره مستقلی برای آن طرح شد.

$$(11) \langle [[X]_{Ni} - ak]_{Nj} \longleftrightarrow [food\ built\ on\ the\ base\ of\ X]_{jj} \rangle$$

در «جگرک، برنجک، دمپختک، پشمک، سنگک، رنگینک، لواشک» استعاره تصویری و مجاز دخیل است. در «پشمک» شباهت ظاهری به پشم، در «لواشک» نازکی مانند نان لواش و در «رنگینک» ظاهر رنگارنگ خوراکی، عامل نام‌گذاری‌اند و در همگی، مجازاً یک مشخصه از هستان به جای خود هستان نشسته است. در «جگرک، برنجک»، ماده خام مجاز از غذای پخته است. در «دمپختک و سنگک» نیز وسیله یا روش طبخ غذا جایگزین خود غذا شده است.

ه) اسم مکان

$$(12) \langle [[X]_{N, Conc, counti} - ak]_{Nj} \longleftrightarrow [place\ with\ relation\ R\ to\ the\ SEM_i]_{jj} \rangle$$

درونداد این زیرطرح‌واره، اسم ذات شمارش‌پذیر است و اسم مکان حاصل می‌کند. «اصفهانک، دهک، ولنجک، کهریزک، ونک، بیدک، انارک، پونک، انجیرک، بادامک» از این جمله‌اند. «اصفهانک و دهک» رابطه تصغیری دارند؛ وجه تسمیه «اصفهانک» به‌عنوان یک بخش الحاقی حاشیه‌ای، ابتدا براساس تصغیر بوده، اما در پی گسترش شهر، به یکی از محلات خود اصفهان بدل شده و مجاز با علاقه «جزء به کل» دارد. «ولنجک، کهریزک، نارمک، ونک، بیدک، انارک، پونک، انجیرک، بادامک» مجاز مظروف به جای ظرف هستند.^۹

و) اسم رخدادی

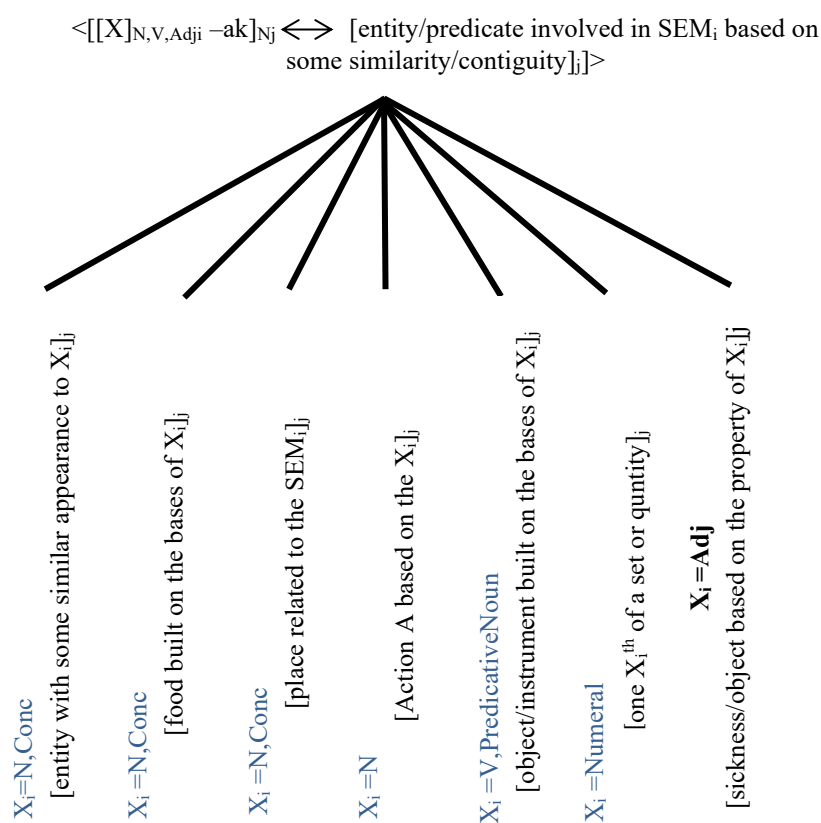
$$(13) \langle [[X]_{Ni} - ak]_{PredicativeNounj} \longleftrightarrow [action\ A\ based\ on\ the\ the\ SEM_i]_{jj} \rangle$$

مراد از اسم رخدادی واژه‌هایی هستند که در عین حال که به‌واسطه رفتارهای توزیعی و صرفی‌شان، به‌عنوان اسم مقوله‌بندی می‌شوند، محتوای معنایی به شدت رخدادی و کنشی دارند، به نحوی که آن‌ها را توأمان به مقوله فعلی هم سوق می‌دهد. یکی از بارزترین نمونه‌ها جزء غیرفعلی افعال مرکب است (نک. کریمی‌دوستان، ۲۰۰۵؛ کریمی‌دوستان، ۱۳۸۶). در «چشمک، ناخنک^{۱۰}، شکک، پشتک، جفتک»، اسم ذات به‌عنوان وسیله انجام رخداد، یا اسم معنی به‌عنوان روش انجام عمل است و مجاز با علاقه «وسیله/روش به جای رخداد» دارد.

ز) عدد نسبی

$$(14) \langle [[X]_{Numerali} - ak]_{N, abstj} \longleftrightarrow [one\ X_i^{th}\ of\ a\ set\ or\ qnntity]_{jj} \rangle$$

«دهک، صدک/سدک، چهارک، پنجک»، بر یک مجموعه عددی دلالت دارد؛ که یکی از اعضا، مجازاً (با علاقه مجموعه و عضو)، تمام اعضای مجموعه را نمایندگی می‌کند. زیرطرح‌واره‌های شباهت چنین‌اند:

شکل ۷. شبکه چندمعنایی زیرطرح‌واره شباهت/مجاورت در مشتقات «ک»

Figure 7. Polysemy Network of -ak Derivations in similarity Subschema

به این ترتیب، طرح‌واره مادر در مشتقات «ک» دارای دو میان‌طرح‌واره است که هر کدام به ترتیب ۴ و ۷ زیرطرح‌واره در خود دارند. در ادامه چندمعنایی وند را در ترسیم نقشه معنایی آن دنبال خواهیم کرد.

۲-۴. نقشه معنایی مشتقات «ک»

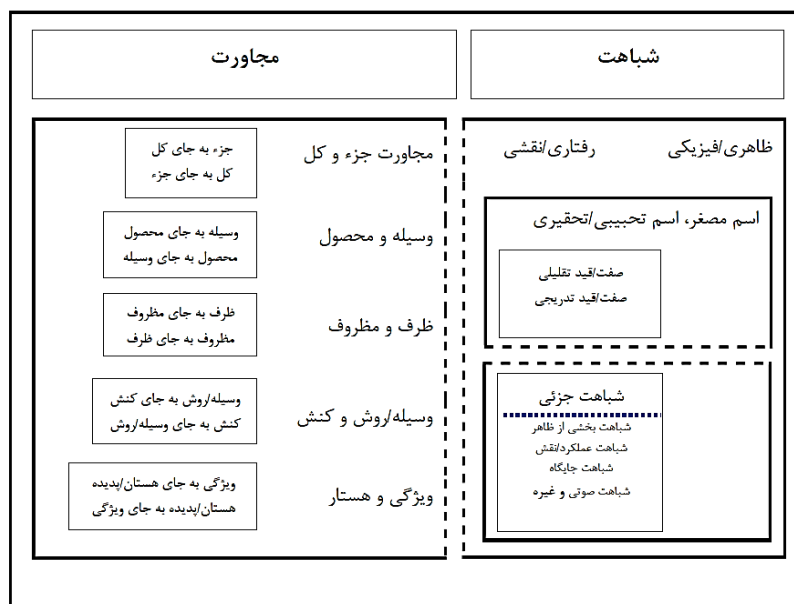
درواقع معنای هسته که دستوریان ساختی آن را اساس طرح‌واره مادر می‌دانند و درمورد وند «ک» آن را تحت عنوان رابطه این‌همانی شناسایی کردیم، قطعاً بیانگر این‌همانی نسبی و نه مطلق است که آن را با حوزه مفهومی «قرابت» پیوند می‌دهیم؛ و انتظار بر آن است هر کدام از زیرطرح‌واره‌ها در رابطه‌ای به هم پیوسته درون این حوزه گسترده قرار گرفته و نقشه معنایی مشتقات «ک» را تشکیل دهند. پیگیری موضع رده‌شناسان به غنای اصول صرف ساخت درمورد چندمعنایی و سلسله‌مراتب ساخت‌ها می‌انجامد؛ و نه تنها از منظری دیگر که آن را «فرضیه پیوستگی نقشه معنایی» می‌نامند، رابطه تنگاتنگ و پیوسته تنوعات معنایی را تبیین می‌کند، بلکه نشان می‌دهد چگونه یک مشتق می‌تواند به بیش از یک زیرطرح‌واره متعلق باشد و توأمان بیش از یک کارکرد را بیان کند. با بررسی پدیده چندمعنایی در درون خود یک مشتق، فرضیه پیوستگی نقشه معنایی محک زده می‌شود و نشان می‌دهد که آیا این پیوستگی می‌تواند موجب گسترش حوزه معنایی یک مشتق به افراد نیز شود؛ و در این صورت صحه‌ای است بر تسهیل پردازشی توأمان تصویرگونه و مقتصدانه زبان در پدیده چندمعنایی «ک». با این مقدمه در جدول زیر، طبق (زیر)طرح‌واره‌های شناسایی‌شده، تمامی تنوعات معنایی حاصل از وندافزایی «ک» خلاصه می‌شوند.

جدول ۴ گسترش معنایی وند «ک» در فارسی و مراتب تصویرگونه‌ی آن‌ها
Table 4. Extension Meaning of -ak Affix in Persian and its iconicity scale

معنای مرکزی اولیه: نسبت قرابت												
گسترش معنایی شباهت در مراتب مختلف تصویرگونه‌ی												
نسبت تصفیر						سایر نسبت‌ها						
پایه (یون) مقوله	اسم ذات		صفت‌آئید	اسم ذات			بن قلم اسم رخدای	اسم معنی		صفت‌آئید		
	جان‌دار			بی‌جان								
مقوله (یون) مقوله مشق	اسم ذات	اسم ذات، جان‌دار	صفت‌آئید	اسم ذات			اسم معنی	اسم ذات		اسم معنی	اسم ذات	
				بی‌جان		جان‌دار		رخدای				
						با تغییر مصداق						
شخصیات معنایی مشق	فائد تغییر مصداق											
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					
	خردی از خرد (خردی)						خردی از خرد (خردی)					

در گذار از سمت راست به چپ جدول از مراتب تصویرگونگی در چندمعنایی «ک» کاسته می‌شود و فرایندهای استعاری جای خود را به فرایندهای مجازی می‌دهند. هم‌چنین در بالاترین مرتبه تصویرگونگی که طرح‌واره «تصغیر» و زیرطرح‌واره‌هایش حاصل می‌شوند، مصداق واژه مشتق تغییر نمی‌کند، اما در مرتبه میانی، بنا به کاهش میزان تصویرگونگی فضای تغییر مصداق برای مشتق حاصل از وندافزایی فراهم می‌آید؛ و در آخرین مرتبه هم از آن‌جا که دروندادهای عبارتند از اسم معنی، فعل و صفت، اساساً واژه‌های پایه فاقد مصداق‌اند و تغییر مصداق موضوعیت ندارد. درواقع به نظر می‌رسد تغییر فرایندهای استعاری به مجاز در طی گسترش معنایی، به صورت ثانویه موجب پیامد دوم یعنی تغییر مصداق نیز می‌شوند، زیرا مجاز اجازه دخیل و تصرف بیشتری در معنا دارد و مشتق، بیشتر از معنای پایه فاصله خواهد گرفت.

با این جمع‌بندی نقشه معنایی وند «ک» به صورت زیر پیشنهاد می‌شود. در این نقشه معنایی، دو زیرحوزه مفهومی «شباهت» و «مجاورت» تعبیه می‌شوند که هر دو، ذیل عنوان اصلی «قربانیت» یا همان «این‌همانی» در فضای مفهومی کلان جمع‌پذیرند. باید خاطرنشان ساخت در نقشه معنایی پیشنهادی، تعیین مرز دو دسته مذکور به صورت مطلق و قطعی امکان‌پذیر نیست، کما این‌که مراتب پایین شباهت، وارد مرز مجاورت می‌شود و این پیش‌تر در مثال‌هایی هم‌چون «زنبورک» بحث شد. به همین دلیل است که مرزهای غیرقطعی با خط‌چین مشخص شده‌اند.

شکل ۸. نقشه معنایی مشتقات «ک» در زبان فارسی

Figure 8. Semantic Map of -ak derivations in Persian

عدم وجود مرزبندی قاطع، دو پیامد مستقیم خواهد داشت: به مشتقات اجازه می‌دهد هم‌زمان بر بیش از یک معنا (طرح‌واره ساختی) منطبق شوند و مشتقات می‌توانند به تدریج به طرح‌واره مجاور حرکت کنند و تغییر معنا دهند و صرفاً در معنای دوم تثبیت شوند. مواردی از هر دو رخداد مطرح می‌شوند و فرضیه پیوستگی نقشه معنایی محک زده خواهد شد.

در «گروهک» ملازمت تصغیر و تحقیر وجود دارد؛ که امروزه معنای تصغیری استنباط نمی‌شود (و چه بسا «گروهک» دارای اعضای فراوان باشد)، بلکه معنای تحقیری آن برجسته شده است. «دخترک، پسرک، کنیزک» نیز از نمونه‌هایی هستند که ملازمت معنای تصغیر و تحبیب دارند؛ و مضاف بر این در «کنیزک» حوزه معنایی تصغیر که اساساً در بُعد جثه است، مجازاً به بُعد سن گسترش معنایی یافته و در معنای «کنیز جوان»^{۶۱} مراد می‌شود. همچنین گرچه تصغیر اساس اشتقاق «تشتک» است، ولی تفاوت کارکردی «تشت» و «تشتک» مؤید آن است که معنای نهایی صرفاً به شباهت ظاهری محدود شده و رابطه آن‌ها همچون «شلوار» و «شلوارک» نیست. «بالشتک» نیز در نقشه معنایی از مرز خط‌چین میان حوزه تصغیر و حوزه شباهت ظاهری نقل مکان کرده و امروزه غلات فراوری شده بالشتکی در فروشگاه‌ها فراوان به چشم می‌خورد. «ناخنک» در دو معنای متفاوت برای اطلاق به نام یک بیماری چشمی و عمل دستبرد زدن به غذا به کار می‌رود. معنای نخست در حوزه «شباهت ظاهری» براساس استعاره شکل گرفته و معنای دوم در حوزه «مجاورت» مجازاً وسیله را برای اطلاق کنش به خدمت می‌گیرد. چنان‌که در نقشه معنایی ملاحظه می‌شود، در تمام مثال‌های مذکور دو حوزه معنایی مربوطه در مجاورت بلافصل هستند و عبور در این دو زیرحوزه، گسست و پراکندگی در نقشه معنایی ایجاد نمی‌کند. پس درواقع نه تنها نقشه معنایی پیشنهادی، منطقه پیوسته‌ای در حوزه مفهومی «این‌همانی» است، بلکه درون این منطقه تعریف شده به عنوان نقشه معنایی پسوند «ک» نیز در تغییر زیرطرح‌واره‌ها یا ملازمت بیش از یک طرح‌واره برای مشتقات نیز همچنان این پیوستگی و مجاورت محفوظ است.

۵. نتیجه

در نوشته حاضر چندمعنایی پسوند «ک» بررسی و دامنه تنوعات معنایی گسترده مشتقات از دو منظر صرف ساخت و رده‌شناسی دنبال شد. در شناسایی (زیر)طرح‌واره‌ها در چارچوب

صرف ساخت، با استناد به پیشینه تاریخی و دامنه تنوعات معنایی مشتقات این وندافزایی، مشخص شد طرح‌واره مادر وند «ک» در کلی‌ترین کارکرد، ذیل نقش واحد «نسبت این‌همانی» تعریف می‌شود؛ و اولین وارثان آن، زیرطرح‌واره‌هایی هستند که این نسبت یا رابطه کلی را از جنبه بیان «تصغیر» یا «شباهت» ممتاز می‌کنند. این دو وجه معنایی در بدو امر، بر پایه حواس و از نوع شباهت فیزیکی و در گسترش معنایی در مراتب بعدی، برپایه ادراک روان‌شناختی/ذهنی شکل می‌گیرد. رابطه تصغیر براساس شباهت ظاهری همه‌جانبه به جز اندازه است؛ پس حداکثر شباهت و تصویرگونه‌ترین رابطه میان پایه و مشتق برقرار می‌شود و براساس فراوانی، فعال‌ترین و اصلی‌ترین زیرطرح‌واره در فارسی است. چنان‌چه رابطه تصغیر از حوزه عینی (بر پایه حواس) به حوزه مجرد (بر پایه ادراک) گسترش یابد، در دو سوی تصغیر ادراکی - روان‌شناختی مثبت و منفی زمینه‌ساز طرح‌واره‌سازی برای معانی «تحبيب» و «تحقير» است. هم‌چنین تجربیات شناختی ما، میان مفهوم تصغیر و قُلْتُ/تَدْرُج رابطه‌ای مستقیم برقرار می‌کند. به این ترتیب، در رابطه تصغیری، چهار زیرطرح‌واره شناسایی شدند که اسم مصغر، اسم تحبيب، اسم تحقير و صفت/قید تدریج می‌سازند. در رابطه شباهت نیز به‌عنوان دومین زیرطرح‌واره ذیل طرح‌واره مادر، شباهت نسبی به پایه از جنبه‌های مختلف صوری و کارکردی منشأ زیرطرح‌واره‌های این مفهوم است. نزدیک‌ترین وجه شباهت میان دو چیز، شباهت صوری یا تصویرگونه است که مشتقات زیادی را در این زیرطرح‌واره قرار می‌دهد. تفاوت این دسته با اسم مصغر آن است که در تصغیر، شباهت توأمان آمیخته به خردی اندازه‌واژه مشتق نسبت به پایه است، در حالی که چنین تلازمی در این زیرطرح‌واره وجود ندارد. تفاوت دیگر آن‌که در این زیرطرح‌واره، برخلاف اسم مصغر نه شباهت ظاهری محض، بلکه شباهت حتی در یک وجه کافی است و این امر اجازه می‌دهد که گسترش معنایی نه‌تنها بر پایه استعاره، بلکه به طرز وسیع‌تری از طریق مجاز حاصل شود که مجموعاً ذیل هفت زیرطرح‌واره مستقل واقع می‌شوند و مشتقات متنوعی چون اسم ابزار (نارنجک)، اسم گیاه (میخک)، اسم جانور (سجاقک)، اسم بیماری (پنیرک، برفک)، اسم عضو بدن (قوزک) و اسم پدیده طبیعی/مصنوعی (برفک)، اسم خوراکی (برنجک)، اسم مکان (انارک)، اسم رخدادی (چشمک) و عدد نسبی (دهک) می‌سازند.

نتیجه دیگر آن‌که به موازات کاهش مراتب تصویرگونگی، فرایندهای استعاری جای خود را به فرایندهای مجازی می‌دهند. هم‌چنین در بالاترین مرتبه تصویرگونگی که طرح‌واره «تصغیر» و

زیرطرح‌واره‌هایش حاصل می‌شوند، مصداق واژه مشتق تغییر نمی‌کند، اما در مرتبه میانی، بنا به کاهش میزان تصویرگونگی فضای تغییر مصداق برای مشتق حاصل از وندافزایی فراهم می‌آید؛ و در آخرین مرتبه هم از آن‌جا که درونداها عبارت‌اند از اسم معنی، فعل و صفت، اساساً واژه‌های پایه فاقد مصداق‌اند و این بحث موضوعیت ندارد. درواقع تغییر فرایندهای استعاری به مجاز طی گسترش معنایی، به صورت ثانویه موجب پیامد دوم یعنی تغییر مصداق نیز می‌شوند، زیرا مجاز اجازه دخل و تصرف بیشتری در معنا دارد و مشتق بیشتر از معنای پایه فاصله می‌گیرد. چنان‌که اشاره شد در زیرطرح‌واره شباهت، فرایندهای مجازی بیش از استعاره دخیلند و به تبع آن زیرطرح‌واره‌های بیشتری هم در خود جای داده است.

در آخرین بحث، نقشه معنایی وند «ک» ترسیم شد که مشتمل بر دو زیرحوزه مفهومی «شباهت» و «مجاورت» بود و میان این دو حوزه و حتی زیرحوزه‌های درون هر کدام، مرز مطلق و قطعی ترسیم نشد، چراکه مراتب پایین شباهت، وارد مرز مجاورت می‌شود و این مسئله با مثال‌هایی هم‌چون «زنبورک» بحث شد. عدم وجود مرزبندی قاطع، دو پیامد مستقیم دارد؛ که به مشتقات اجازه می‌دهد هم‌زمان بر بیش از یک معنا (طرح‌واره ساختی) منطبق شوند و نیز بتوانند به تدریج به طرح‌واره مجاور حرکت کنند و تغییر معنا دهند. با این ملاحظات، فرضیه پیوستگی نقشه معنایی هم در کلیت آن و هم در تغییرات معنایی و توأمانی معنایی مشتقات «ک» تأیید شد.

۶. پی‌نوشت‌ها

1. Construction Morphology
2. metaphor
3. metonymy
4. Jurafsky

۵. زبان فارسی در فهرست زبان‌های مورد مطالعه ایشان نیست.

6. radial category
7. Lakoff
8. economic
9. iconic
10. Constructional Grammar
11. Goldberg
12. conventional
13. Discourse-functional

14. slot
15. analogy
16. core meaning
17. extended meaning
18. target domain
19. source domain
20. comparison
21. contiguity
22. Evans & Green
23. entity
24. sensation
25. perception

۲۶. تفاوت شناخت حسی و ادراکی آن است که شناخت حسی وابسته به حواس پنج‌گانه و در نوع بشر کاملاً یکسان است. این دسته شناخت مبنای استعاره‌های نخست‌/اولیه (primary) هستند. اما شناخت ادراکی وابسته به مجموعه استدلال‌های ذهنی و شهودی است که برخاسته از تجربیات فرهنگی و عوامل وابسته به محیط اعم از سنن، نگرش‌ها، اقلیم، مذهب و نظایر آن است و به صورت بطئی‌تر و تدریجی حاصل می‌شود و مبنای ایجاد استعاره‌های ثانویه (secondary) هستند که علی‌رغم اشتراکات بین‌زبانی، الزاماً در همه جوامع زبانی دست‌کم از تمام جوانب یکسان نیستند و فرهنگ- بنیاد تلقی می‌شوند (cf. Evans & Green, 2006, p. 79).

27. physical resemblance
28. perceived resemblance
29. vehicle

۳۰. رابطه (relationship) میان عنصر جایگزین و هدف در مجاز، در سنت ادبی فارسی با عنوان «علاقه» شناخته می‌شود.

31. Peirsman
32. Geeraerts
33. Zipf
34. Semantic Map Model
35. conceptual space
36. Semantic Map Connectivity Hypothesis
37. diminution
38. endearment
39. pejoration
40. protosemantic
41. Matisoff
42. Heine
43. small/child

۴۴. برای تقریب ذهن به مفهوم می‌توان واژه مرکبی چون «بچه‌آهو» را مثال زد که متضمن معنای تصغیر است و صدالبته چون این واژه مرکب است، ساخت‌واژه آن منطبق بر مشتقات حامل این معنی نیست. به هر حال اگر واژه «بچه» در فرایند دستوری‌شدگی به وند تبدیل شود، معنای تصغیر را در خود محفوظ خواهد داشت.

45. Hasselrot

46. approximation

47. Brugmann

48. resemblance

۴۹. واژه a- معروف به واژه ماده‌ساز (thematic vowel) برای ساخت نوعی ماده مضارع به کار می‌رفته است و به تدریج بازتحلیل مرز تکواژی موجب شده که واژه ماده‌ساز و پسوند ka- به‌عنوان یک واحد زبانی و به‌صورت aka- درآیند (aka- < *a-ka- < *-aka-). که بعدها سایر تکواژگونه‌های آن به صورت ika- و āka- نیز در زبان ظاهر شدند.

50. reanalysis

51. identity relation

۵۲. «نسبت» همان مفهومی است که نزد دستوریان اروپایی با عنوان relation از آن یاد می‌شود و دستوریان سنتی ایرانی آن را رابطه نسبت می‌دانند؛ بر این وجه که میان پایه و واژه مشتق نوعی «تناسب» یا «رابطه» برقرار است؛ برای نمونه رجوع کنید به بوی (2010, pp. 83-84).

۵۳. مولوی ابیاتی دارد که ناظر بر کارکرد تحبیبی «ک» است: آن غلامک را چو دید اهل زکا/ آن دگر را کرد اشارت که بیا: کاف رحمت گفتمش تصغیر نیست/ جد گود فرزندکم تحقیر نیست (مثنوی معنوی، دفتر دوم، ابیات ۵-۸۶۴).

54. abstract noun

۵۵. دوگان‌سازی پایه نیز در القای مفهوم تدرج در کار است که موضوع بحث حاضر نیست.

56. physical resemblance

57. image metaphor

۵۸. مفهوم تکریر و الزام بر پیوستگی جریان باد از دوگان‌سازی پایه استنباط می‌شود که از حیث رده‌شناختی یکی از معانی تصویرگونه دوگان‌سازی است و موضوع بحث حاضر نیست. نقش این دوگان‌سازی در «روروک» نیز مشهود است.

۵۹. در فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی تألیف محمد حسن‌دوست، ولج در معنای «بلدرچین» آمده و به نظر می‌رسد، «ولنج» صورت ملفوظ دیگری از همان واژه باشد. همچنین در همین منبع «ون» در معنای «درخت زبان گنجشک» ثبت است، اما مدخلی برای «نارم» یا صورتی مشابه آن یافت نشد.

۶۰. «ناخنک» در معنای عارضه‌ای چشمی که به زائده‌ای هلالی شکل و شبیه ناخن اشاره می‌کند، مربوط به رابطه شباهت است که این‌جا محل بحث نیست. بلکه مراد عمل «ناخنک زدن» یعنی «دستبرد جزئی به غذا هنگام پخت آن» است که عموماً با سر انگشتان (ناخن) انجام می‌شود.

۶۱. اهل زبان امروزه کمتر به این معنی دسترسی دارند و بیشتر همان معنای تصغیر جثه به ذهنشان متبادر می‌شود. به هرحال این واژه در ادبیات زبان فارسی در معنای «کنیز جوان» و به تبع آن زیبارو به کار رفته است.

۷. منابع

- انوری، ح. و احمدی گیوی، ح. (۱۳۷۸). *دستور زبان فارسی* ۲. تهران: فاطمی.
- بامشادی، پ. (۱۳۹۸). *اشتقاق و ترکیب در زبان فارسی در چارچوب ساختواژه ساخت‌محور شناختی*. رساله دکتری دانشگاه شهید بهشتی.
- بامشادی، پ. و قطره، ف. (۱۳۹۶). *چندمعنایی پسوند «ی» فارسی: کندوکاوی در چهارچوب ساختواژه ساختی، جستارهای زبانی*، ۴۲، ۲۸۹-۲۶۵.
- بامشادی، پ.، انصاریان، ش. و داوری اردکانی، ن. (۱۳۹۷). *چندمعنایی پسوند «-انه» فارسی: رویکرد ساختواژه ساختی، مطالعات زبان و گویش‌های غرب ایران*، ۲۲، ۳۹-۲۱.
- بامشادی، پ.؛ انصاریان، ش. و داوری اردکانی، ن. (۱۳۹۹). *پسوندهای اشتقاقی «ین» و «ینه» در چارچوب ساختواژه ساختی، زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۸، ۱۴۴-۱۲۱.
- بامشادی، پ. و داوری اردکانی، ن. (۱۳۹۹). *رویکردی ساختی شناختی به پسوند «ار» در زبان فارسی، جستارهای زبانی*، ۵۸، ۷۳۵-۷۶۶.
- بهرامی خورشید، س. و نامداری، ا. (۱۳۹۸). *بررسی افعال پیشوندی در زبان فارسی از منظر صرف ساخت، مطالعات زبان و گویش‌های غرب ایران*، ۲۵، ۵۵-۳۵.
- بهرامی خورشید، س. و قندی، س. (۱۳۹۹). *بررسی واژه‌های مشتق مختوم به پسوند «ار» در زبان فارسی از منظر صرف ساخت، پژوهش‌های زبانی*، ۱۱(۸)، ۴۸-۲۵.
- بهرامی خورشید، س. و یزدانی‌مقدم، ر. (۱۴۰۰). *چندمعنایی در ترکیب‌های دارای ساخت -Xbe [V_{PRES}]: تحلیلی در چارچوب نظری صرف ساخت، پژوهش‌های زبانی*، ۱۲(۱)، ۴۷-۲۷.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۵۹). *لغت‌نامه فارسی*، تهران: دانشگاه تهران.

- رفیعی، ع. و رضایی، ح. (۱۳۹۸). ساخت اسامی مشتق از پسوند «گر» از منظر صرف ساختی، جستارهای زبانی، ۵۱، ۷۱-۹۴.
- عباسی، ز. (۱۳۹۶). واژه‌های غیربسیط فارسی در صرف واژگانی و صرف ساختی، جستارهای زبانی، ۳۸، ۶۷-۹۳.
- عظیم دخت، ذ.، رفیعی، ع. و رضایی، ح. (۱۳۹۷). تنوعات معنایی واژه‌های مرکب مختوم به ستاک حال «یاب» در زبان فارسی: رویکرد صرف ساختی، پژوهش‌های زبان‌شناسی، ۱۹، ۸۳-۱۰۲.
- فرشیدورد، خ. (۱۳۸۶). دستور برای لغت‌سازی: فرهنگ پیشوندها و پسوندهای فارسی، تهران: زوار.
- فرشیدورد، خ. (۱۳۸۹). ترکیب و اشتقاق در زبان فارسی، تهران: زوار.
- قندی، س.، بهرامی خورشید، س.، عاصی، م. و عامری، ح. (۱۴۰۰). رویکردی ساخت‌بنیاد به وندواره‌ها در ترکیب‌های درون‌مرکز زبان فارسی: مطالعه موردی حیوان‌واژه‌ها، زبان و زبان‌شناسی، ۳۳، ۷۱-۹۸.
- قندی، س.، بهرامی خورشید، س.، عاصی، م. و عامری، ح. (۱۴۰۳). نگرشی نو به شمارواژه‌های مرکب در زبان فارسی، جستارهای زبانی، ۴، ۳۳۷-۳۷۱.
- کریمی‌دوستان، غ. ر. (۱۳۸۶). اسامی و صفات گزاره‌ای در زبان فارسی، دستور، ۳، ۲۰۲-۱۸۷.
- کشانی، خ. (۱۳۷۱). اشتقاق پسوندی در زبان فارسی/امروز. تهران: نشر دانشگاهی.
- کشانی، خ. (۱۳۷۲). فرهنگ فارسی زانسو. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- خانلری، پ. (۱۳۷۷). دستور زبان فارسی. ویرایش سوم. تهران: توس.
- خانلری، پ. (۱۳۹۵ [۱۳۴۸]). تاریخ زبان فارسی. تهران: فرهنگ نشر نو.
- معین، م. (۱۳۵۲). فرهنگ فارسی معین. تهران: امیرکبیر.

References:

- Abbasi, Z. (2017). Analysing complex words in Persian in construction morphology and lexical morphology/phonology. *Language Related Research* 38, 67-93. [In

Persian].

- Anvari, H., & Ahmadi Givi, H. (2011). Persian grammar, Vol 2. Fatemi. [In Persian].
- Azimdokht, Z., Rafiei, A., & Rezaei, H. (2018). Semantic variations of Persian compound words ending in the present stem -YâB: construction morphology approach. *Journal of Researches in Linguistics*, 19, 83-102. [In Persian].
- Bahrami-Khorshid, S., & Ghandi, S. (2020). The study of derived words ending in “-âr” suffix from a viewpoint of construction morphology. *Language Research*, 11(1), 25-48. [In Persian].
- Bahrami-Khorshid, S., & Namdari, A. (2019). The study of prefixed verbs in Persian within the framework of construction morphology. *Research in Western Iranian Languages and Dialects*, 25, 35-55. [In Persian].
- Bahrami-Khorshid, S., & Yazdani Moghaddam, R. (2021). Polysemy in the compound construction formed as [Xbe VPRES]: An analysis in construction morphology. *Language Research*, 12(1), 27-47. [In Persian].
- Bamshadi, P. (2019). Persian derivation and compounding within the framework of cognitive morphology. Ph.D. Dissertation, Shahid Beheshti University. [In Persian].
- Bamshadi, P., & Davari Ardakani, N. (2020). Constructional cognitive approach to the Persian suffix “-ar”. *Language Related Research*, 58, 735-760. [In Persian].
- Bamshadi, P., & Ghatreh, F. (2017). The polysemy of suffix “-i”: an explanation within the construction morphology. *Language Related Research*, 42, 265-289. [In Persian].
- Bamshadi, P., Ansarian, S., & Davari Ardakani, N. (2018). The polysemy of suffix “-ane”: A construction morphology approach. *Research in Western Iranian Languages and Dialects*, 22, 21-39. [In Persian].
- Bamshadi, P., Ansarian, S., & Davari Ardakani, N. (2020). The derivational suffixes “-in” and “-ine” within the framework of construction morphology. *Persian Language and Iranian Dialects*, 8, 121-144. [In Persian].

- Barcelona, A. (2003). *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Mouton de Gruyter.
- Booij, G (2010). *Construction morphology*. Oxford University Press.
- Booij, G. (2005). *The grammar of words: An introduction to linguistic morphology*. Oxford University Press.
- Booij, G. (2016). Construction morphology, In *The Cambridge Handbook of Morphology*, Hippisley A. and G. T. Stump (Eds.), Cambridge University Press, 424-448.
- Booij, G. (2018). The construction of words: introduction and overview, In *Advances in Construction Morphology*, G. Booij (ed.), 3-16.
- Ciancaglini, C. (2012). Outcomes of the Indo-Iranian suffix *-ka- in old Persian and Avestan, in *Dariosh Studies 2, Persepolis and Its Settlements*, Pietro, G. and A. V. Rossi (eds.), Napoli, 91-100.
- Croft, W. (2001). *Radical construction grammar: syntactic theory in typological perspective*. Oxford University Press.
- Croft, W. (2003). *Typology and universals*. Cambridge.
- Dehkhoda, A. A. (1981). *Dehkhoda dictionary*. University of Tehran.
- Edgerton, F. (1911). *The K-Suffixes of Indo-Iranian*, PhD Dissertation in John Hopkins University.
- Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press.
- Farshidvard, K. (2008). *The grammar for vocabularisation: The dictionary of Persian prefixes and suffixes*. Zavvar. [In Persian].
- Farshidvard, K. (2011). *Compounding and derivation in Persian*. Zavvar. [In Persian].
- Ghandi, S., Bahrami-Khorshid, S., Assi, M., & Ameri, H. (2021). A constructionist account of affixoids in endocentric compounds: A case study of animal words.

Language and Linguistics, 33, 71-98. [In Persian].

- Ghandi, S., Bahrami-Khorshid, S., Assi, M., & Ameri, H. (2022). A new viewpoint to numeral compounds in Persian: construction morphology approach. *Language Related Research*, 84, 337-371. [In Persian].
- Goldberg, A. (1995). *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. University of Chicago Press.
- Haiman, J. (1985). Iconic and economic motivation. *Language*, 59, 781-819.
- Horn, W. (1921). *Sprachkörper und sprachfunktion*. Mayer and Müller.
- Jurafsky, D. (1996). Universal tendencies in the semantics of the diminutive. *Language*, 72(3), 533-578.
- Karimi Doostan, G. R. (2008). Persian predicative nouns and adjectives. *Grammar* 3, 187-202. [In Persian].
- Karimi-Doostan (2005). Structural case and light verbs. *Lingua*, 115, 1737-1756.
- Keshani, K. (1993). *Suffixed derivation in contemporary Persian*. Markaz-eNashr-e Daneshgahi. [In Persian].
- Keshani, K. (1994). *The inverse dictionary of Persian*. Markaz-eNashr-e Daneshgahi. [In Persian].
- Khanlari, P. (1999). *Persian grammar*. Bonyad-e-Farhang-e-Iran. [in Persian].
- Khanlari, P. (2017). *The history of Persian language*. Farhang-e Nashr-e Now. [in Persian].
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things*. University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- Moein, M. (1974). *Persian dictionary of Moein*. Amirkabir. [In Persian].
- Peirsman, Y., & Geeraerts, D. (2006). Metonymy as a prototypical category, *Cognitive Linguistics*, 17, 269-316.
- Rafiei, A., & Rezaei, H. (2019). Persian agent nouns derived from -gar: A

construction morphology approach. *Language Related Research*, 51, 71-94. [In Persian].

- Riemer, N. (2005). *The semantics of polysemy; reading meaning in English and Walpiri*. Mouton De Gruyter.
- Song, J. S. (2018). *Linguistic typology*. Oxford University Press.
- Zipf, G. K. (1935). *The psychobiology of language*. Houghton Mifflin.